

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Vakgroep Noord-West Europese archeologie

Anna De Rijck

**Romeinse bouwoffers en verlatingsrituelen binnen de domestieke
omgeving in het Vlaamse gedeelte van de civitas Menapiorum**

Masterproef voorgedragen tot het behalen van de graad van

Master in de Archeologie

2012

Promotor: Prof. Dr. Wim De Clercq

Romeinse bouwoffers en verlatingsrituelen binnen de domestieke omgeving in het Vlaamse
gedeelte van de civitas Menapiorum

Anna De Rijck

Master Archeologie

20023958

Academiejaar 2011-2012

Promotor: Prof. Dr. Wim De Clercq

Inhoudstafel

Inhoudstafel	4
Voor- en dankwoord	5
Abstracts en trefwoorden	6
Samenvatting.....	7
1. Inleiding en probleemstelling.....	8
2. Status quaestionis	8
3. Situering in tijd en ruimte en onderzoeksmethodiek.....	9
4. Nederzettingen binnen de sociale archeologie en vanuit antropologische invalshoek.....	11
5. Het huis als entiteit en link met bouw- en verlatingsoffers	13
6. Bouwoffers	15
6.1. Begripsafbakening en definitie.....	15
6.2. Categorieën	16
6.3. Illusterende voorbeelden uit het buitenland.....	22
7. Verlatingsrituelen	25
7.1. Begripsafbakening en definitie.....	25
7.2. Categorieën	26
7.3. Illusterende voorbeelden uit het buitenland.....	27
8. Bouwoffers en/of verlatingsrituelen op rurale sites in het Vlaamse gedeelte van de civitas Menapiorum.....	29
8.1. Alle sites op een rijtje	29
8.2. Ter vergelijking: voorbeelden van een aantal bouwoffers uit vici, militaire structuren en stadscontexten	60
8.3. Analyse van resultaten	64
9. Hoe passen deze gegevens in het grotere Europese verhaal?.....	83
10. Voorstellen voor toekomstig onderzoek.....	85
11. Conclusie	86
12. Bibliografie.....	88
13. Herkomst van figuren	96

Voor- en dankwoord

Graag zou ik eerst en vooral een aantal mensen willen bedanken. Aan mijn promotor prof. Dr. Wim De Clercq, dankuwel voor de bronverschaffing en het aanreiken van inspiratie en denkpijstes. Ook Johan De Schieter moet hier in de bloemetjes gezet worden voor het geduldig antwoorden op al mijn vragen en de fijne samenwerking. Bedankt Adelheid de Logi voor het ophelderen van bepaalde archeologische contexten. Ook zonder de hulp van Johan Hoorne, Jeroen Van Vaerenbergh, Griet Lambrecht, Sofie Vanhoutte, Maarten Bracke en Gertjan Plets had mijn thesis er wellicht heel anders uitgezien. Bedankt Alexis Wielemans van de bibliotheek van het Onroerend Erfgoed voor de hulp bij het opsporen van schijnbaar onvindbare bronnen. Dankuwel Tim Clerbaut voor de opbouwende kritiek en feedback. Een grote dankuwel ook aan mijn ouders en familie voor de mentale ondersteuning en het correctie- en naleeswerk. En tenslotte is het niet minder dan gepast hier ook volgende vrienden een eervolle plaats te geven. Bedankt Julie voor de veelvuldige computertechnische hulp en de plezierige Boekentorenuren- en pauzes, Frauke voor de corrigerende vertaalhulp en Yorick voor de reddende materiële hulp.

De thematiek van deze thesis is niet uit de lucht komen vallen en werd mij aangereikt door mijn promotor, waarvoor eveneens dank. Het onderwerp sprak mij aan omwille van het feit dat het hier gaat om een mix tussen de pure archeologische realiteit en de ideologische gedachtenwereld die er achter schuilgaat. Domestieke rituelen geven ons de mogelijkheid iets te weten te komen over hoe een gemiddelde op het platteland wonende Romein -in een welbepaalde regio weliswaar- dacht en handelde. En dat is eerder een zeldzaam en boeiend gegeven.

Abstracts en trefwoorden

Foundation depositions and rituals of abandonment are rather common on Roman rural domestic sites in the Flemish part of the *civitas menapiorum*. Through offerings in postholes and wells during the construction or before occupation of a dwelling or a well, one might attempt to implore functionality of the construction and prosperity for the family. The reversed phenomenon occurred at the end of the occupation or use of the construction: people wanted to thank the gods for protection, the absence of disease or disaster and the long and happy life of the residents. To do so, objects were deposited in postholes, wells or at the end of ditches. With the aid of an Excel database (21 archaeological sites) a few trends could be observed. The concept occurred in the first century AD, reached its peak in the second century and disappeared gradually. A number of objects seem to appear preferential: millstones, whetstones and certain ceramics but other categories of material turn up as well. Often a specific symbolic sense is linked to an object that is not always easy for us to understand. Preferable locations for foundation depositions are ridgepostholes and less frequently wall-, entry- or cornerpostholes. They might also occur in wells. Most of the time rituals of abandonment come to light in delimitating ditches, wells or in pits in or in the proximity of the dwelling. The 21 sites seem to concentrate in the northeastern corner of the Flemish part of the *civitas menapiorum*.

Foundation depositions, rituals of abandonment, domestic, *civitas menapiorum*, offerings, ridgeposts, ditches, millstones, whetstones, ceramics, please the gods.

A l'époque romaine, les offrandes de construction et les rituels d'abandon apparaissent plutôt fréquemment dans la partie flamande du *civitas menapiorum*. Des offrandes dans un trou de poteau ou dans un tronçon de fondation au cours de la construction d'une maison ou d'un puits d'eau imploraient le bon déroulement de la construction et la prospérité des habitants. Le phénomène inverse se produisait à la fin de la phase d'occupation ou d'usage. On remerciait les dieux pour leur protection, la vie longue et heureuse des habitants et l'absence de maladies et de désastres. Afin de contenter les dieux, on déposait des objets dans des trous de poteau, des puits d'eau ou au bout d'un fossé. A l'aide d'une petite base de données (21 sites archéologiques) on pouvait constater quelques tendances. Le concept se manifestait dès le premier siècle de notre ère, atteignait son apogée au deuxième siècle et disparaissait au troisième siècle. Certains objets comme les pierres à aiguiser, les meules, la céramique

apparaissent plus fréquemment. D'autres catégories d'objets ont également été trouvées. Pour la plupart des objets il y a une explication symbolique mais elle n'est pas toujours facile à découvrir. Les endroits préférés sont les poteaux de faîtage et moins fréquents les poutres de paroi, d'entrée et de coin. Parfois on les trouve dans des puits d'eau. Les rituels d'abandon se situent souvent dans les fossés, les puits d'eau ou dans des puits à l'intérieur ou à proximité de l'habitation. Les 21 sites semblent se regrouper dans le coin nord-est de la partie flamande de la région ménapienne

Offrandes de construction, rituels d'abandon, domestique, *civitas menapiorum*, poteaux de faîtage, fossés, meules, pierres à aiguiser, céramique, contenter les dieux.

Samenvatting

Bouwoffers en verlatingsrituelen komen op rurale sites in het Vlaamse gedeelte van de *civitas menapiorum* tijdens de Romeinse periode geregeld voor. Depositie in een paalkuil of aanlegtrechter tijdens de constructie van respectievelijk een woning of waterput moesten het goed functioneren van de constructie en voorspoed voor de inwoners afsmeken. Een omgekeerd fenomeen geschiedde aan het eind van de bewonings- of gebruiksfase. Men ging de goden danken voor de bescherming, het uitblijven van ziekte of onheil en het lang en gelukkig leven van de bewoners van het erf. Hiertoe werden objecten gedeponereerd in paalkuilen, waterputten of aan het eind van een gracht. Op basis van een kleinschalige databank in Excel (21 sites) konden een aantal trends worden waargenomen. Het concept komt op in de eerste eeuw van onze jaartelling, bereikt zijn hoogtepunt in de tweede eeuw en verdwijnt weer geleidelijk in de derde eeuw. Een aantal objecten lijkt preferentieel voor te komen en dit zowel in de categorie van de bouwoffers als die van de verlatingsrituelen. Het gaat om maalstenen, wetstenen en verschillende vormen vaatwerk. Andere materiaalcategorieën komen zeker ook voor. Veelal is er een specifieke symboliek aan een object gekoppeld die niet altijd te vatten valt. Voorkeurslocaties voor bouwoffers zijn nokstaanders en in mindere mate wand-, ingangs- of hoekstaanders. Af en toe vindt men ze ook in waterputten. Verlatingsrituelen komen het vaakst voor in begrenzende grachten, waterputten en in kuilen in of in de buurt van de woning. De 21 sites liggen geconcentreerd in de noordoostelijke hoek van de *civitas menapiorum*.

1. Inleiding en probleemstelling

Bouwoffers en bij uitbreiding ook de tegenhanger onder de vorm van verlatingsrituelen zijn van alle tijden en mogelijk ook van alle regio's. Ging het in de ijzertijd en de Romeinse periode voornamelijk over deposities in paalkuilen dan werden vanaf de Middeleeuwen voorwerpen in muren ingemetseld of werd er een munt in de fundamenteën gedeponeerd. Zelfs in bronnen betreffende de post-middeleeuwen en de hedendaagse tijd wordt er gewag gemaakt van symbolische offers bij aanvang van de bouwwerkzaamheden. Vaak echter wordt het aanzien als een heidens ritueel waarvan de betekenis na de kerstening verwaterde (Anoniem 2004, 5). Een gelijkaardig en tegelijk heel ander fenomeen betreffen de verlatingsrituelen. Men heeft het in deze niet over offers, omdat er dikwijls tevens andere activiteiten bij kwamen kijken. Men nam op een rituele manier afscheid van de woning en alle sporen die hierop wijzen worden overkoepelend gebundeld met de term verlatingsrituelen. Bedoeling van mijn scriptie is dit fenomeen voorkomend op rurale sites in het Vlaamse gedeelte van de *civitas menapiorum* tijdens de Romeinse periode (meer specifiek tussen 100BC en 400AD) te onderzoeken, te inventariseren en in kaart te brengen. Kan er telkens wel degelijk hard gemaakt worden dat het hier om niet-profane, rituele deposities gaat? Welke criteria moeten daarvoor gebruikt worden? Kunnen we spreken van (sub)regionale tendensen of andere patronen die het toevalsaspect overstijgen? Kan men de materiële resten terugkoppelen naar religieuze gebruiken of gangbare riten? Zijn de in deze regio voorliggende data sterk genoeg vergeleken met de feiten voorkomend in het buitenland? De te beantwoorden vragenreeks is omvangrijk.

2. Status quaestionis

Het aanbod aan literatuur betreffende bouwoffers en verlatingsrituelen in Vlaanderen gedurende de Romeinse periode is klein en versnipperd. Prof. Dr. Wim De Clercq verwerkte in zijn doctoraat bijvoorbeeld de vondst van o.a. wetstenen en vuurbokfragmenten in gebouwplattegronden in de regio rond Aalter en Sint-Denijs-Westrem. Overkoepelend onderzoek hieromtrent is echter nooit gevoerd. Waar -mogelijk- rituele deposities voorkomen op nederzettingen worden deze kort vermeld in opgravingsverslagen, in een regionaal archeologisch tijdschrift of elders. Gezien het tempo waarmee men de laatste decennia archeologisch waardevolle arealen blootlegt en er diensgevolge steeds meer wordt gepubliceerd, lijken er zich ook wel meer gevallen voor te doen dan pakweg 10 jaar geleden.

De interpretatie is hierin echter uiterst belangrijk, de ene vondst wordt als duidelijk ritueel omschreven, de andere wordt tussen de lijnen door geïnterpreteerd als mogelijk speciaal maar waarschijnlijk eerder een afvalcontext met toevallig goed bewaarde, intacte stukken. De kennis, ervaring en persoonlijke benadering van de archeoloog speelt hierin met andere woorden een doorslaggevende rol. Qua theoretische achtergrond kon ik terugvallen op literatuur uit het buitenland. Meer dan ook dient hier het werk van Ines Beilke-Voigt vermeld te worden, dat zich toespitst op rituele deposities in Noord-Duitsland en Denemarken, het artikel van Peter Trebsche over deposities in paalkuilen in late bronstijd en ijzertijd en verder ook de publicatie van Fokke Gerritsen betreffende o.a. nederzettingen in de laat-prehistorische Maas-Demer-Schelde regio. Hoewel beide laatste bronnen enkel focussen op dergelijke fenomenen in de protohistorie waren ze toch erg waardevol om het algemeen kader te schetsen. De historiek van het onderzoek start -in Duitsland althans- eind 19^e eeuw als een item binnen het vakgebied volkskunde. Vandaag de dag wordt er eerder uitgegaan van de kracht van het multidisciplinaire onderzoek en probeert men alle relevante subdisciplines te betrekken om op die manier het plaatje op een meer veelzijdige manier te bekijken en vollediger te kunnen weergeven. De grootste moeilijkheid binnen deze onderzoeksproblematiek is en blijft de subjectiviteit van de interpretaties te wijten aan het gebrek aan een uniform interpretatiekader met voorwaarden en criteria, die leidt tot de dichotomische opdeling van de archeologische wereld in twee kampen, dat van de believers en dat van de non-believers.

3. Situering in tijd en ruimte en onderzoeksmethodiek

Aanvankelijk koos ik 100 v. Chr. tot 400 n. Chr. als tijdsfork, maar bij nader inzien vallen zo goed als alle sites in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling. Het tijdsvenster werd dan ook gecomprimeerd tot de 1^e tot en met de 3^e eeuw na Christus. De afgebakende regio was een soort van afgeleid product voortkomend uit de combinatie van de zoektocht naar welbepaalde specifieke contexten en mijn methodiek. Ik deed een rondvraag bij diverse Vlaamse archeologische diensten en archeologen met de vraag naar hun gekende sites met bouw- en/of verlatingsoffers en maakte op basis daarvan een lijst op. Deze werd gaandeweg zowel uitgebreid als ingekrompen of geheroriënteerd. Veel geschiedde via mondelinge overlevering of communicatie via mail. De meeste sites leken zich te bevinden in de *civitas menapiorum* en bij nader inzien in het Vlaamse gedeelte daarvan. Op die manier werd een geografische zone afgebakend; alle sites bevinden zich op polder- of droge zandgronden tussen de grenzen van

de rivier de Aa, de Leie en de Schelde. Enkel Ellewoutsdijk ligt in het noorden boven de Schelde en dus niet in het Vlaamse gedeelte maar ook deze regio behoorde nog tot de *civitas* en toont culturele overeenkomsten (cfr infra). Wanneer men de sites bekijkt op een recent satellietbeeld (zie figuur 1) kan men zien dat de sites (op Ellewoutsdijk in Zeeland na) in het noorden van West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen gelegen zijn. Een beter leesbare kaart bevindt zich in bijlage op cd-rom.

Fig 1: verspreiding van de besproken sites

Vertrekkende van deze lijst met sites ging ik in de bibliotheek van het Onroerend Erfgoed of op het net op zoek naar opgravingsverslagen- en rapporten. Wanneer de opgraving te recentelijk was en er nog geen publicatie voorhanden was baseerde ik mij op persoonlijke overlevering die geschiedde via mail of een bezoekje aan de betreffende archeologische dienst (ADW, Raakvlak). Aan de hand van her en der ingezamelde informatie stelde ik een databank in Excel op. Als parameters werden soort offer, site, bouw- of verlatingsoffer, datering, conditie van het offer en locatie gebruikt. Een aantal extra Excel-bladen en grafieken konden hieruit worden opgemaakt en afgeleid. Vervolgens werden alle offers op de verschillende sites beschreven en verwerkt waarna er tenslotte patronen konden worden uit afgeleid.

Algemene bronnen vond ik in de bibliotheek van Velzeke en de bibliotheek van de vakgroepen archeologie, klassieke geschiedenis, architectuur, economie en sociologie van de Universiteit Gent.

4. Nederzettingen binnen de sociale archeologie en vanuit antropologische invalshoek

Vanaf de jaren 70 en 80 begon men in het kader van de post-processuele archeologie aandacht te krijgen voor de sociale aspecten van de archeologie. Ook de antropologie werd met andere ogen bekeken. Binnen deze nieuwe aanpak werd de nederzettingsarcheologie vanuit een geheel andere insteek opnieuw onder de loep genomen.

Hillier en Hanson waagden zich aan een extrapolatie van de sociale logica van de ruimte (Hillier, Hanson 1984, 143-175) waarin ze de ruimte in gebouwen aan de hand van een wiskundig systeem analyseren. Glassie en Leone daarentegen vertrokken vanuit wereldbeelden gefundeerd in de symbolische antropologie. Nog een aantal andere onderzoekers ging aan de slag met ruimtelijke of architecturale analyses met als nadeel dat er uitsluitend grote tendensen komen bovendrijven en dat er veel details verloren gaan (Samson 1990, 2, 6). Richard Hingley onderzocht het thema vanuit het tegenover elkaar zetten van binaire tegenstellingen die empirisch kunnen gemeten worden en die bijvoorbeeld het publieke van het private onderscheiden.

Douglas Bailey ontwikkelde een eigen eenvoudige en logische ruimtelijke analyse methode op basis van huiscontinuïteit. Hij benadrukt dat de betekenis van huizen verschuift volgens temporele, ruimtelijke en sociale parameters en dat de relatie tussen ruimtelijke organisatie en sociale structuur wijd is en in beide richtingen opgaat. Zo reflecteren huizen niet alleen sociale structuur, maar spelen ze tevens een belangrijke rol in het determineren van die structuur en activiteit. Ook Saunders stelt dat ruimtelijke structuren tegelijkertijd medium en resultaat van menselijke actie zijn (Samson 1990, 14). Hij heeft het daarnaast onder andere over de 7 factoren die samen de nederzettingsstrategie bepalen. Daarbinnen zijn klimaat en topografie vastgelegd door de natuurlijke omstandigheden; kunnen beschikbare materialen, technologieniveau en bronnen/reserves gezien worden als flexibele factoren en horen functie en culturele conventies tenslotte tot de cultureel vastgelegde determinanten. Deze laatste wegen het zwaarste door, maar kunnen helaas het moeilijkst achterhaald worden op basis van het archeologische record (Sanders 1990, 45-46).

Amerikaanse etnografen (zoals de reeds vermelde Glassie) en antropologen zien materiële cultuur als een sociaal product dat beantwoordt aan de logica van de linguïstiek. Inheemse architectuur kan bijgevolg gezien worden als een taal met een eigen woordenschat,

grammatica en syntaxis. De archeoloog kan door de studie van het huis de regels achter de taal ontdekken (Samson 1990, 8). Samson benadrukt in zijn artikel tevens het feit dat betekenis en interpretatie niet enkel doorheen tijd en ruimte veranderen maar ook afhankelijk zijn van de context en waarnemer (Samson 1990, 16).

Ook Rapoport komt tot een gelijkaardig besluit in zijn artikel over ‘housing and identities’. Niet alleen bemerkt hij dat er verschillende soorten identiteiten op verschillende schalen door middel van verschillende materiële uitingen moeten onderscheiden worden maar ook dat het hier gaat om een doorgedreven codering versus decoding. Er worden diverse codes aangeleerd door enculturatie, die worden gecommuniceerd naar degene die deze code kennen en dus kunnen ontcijferen. Boodschappen plaatsen mensen met andere woorden in de sociale ruimte. De wereld wordt onderverdeeld in verschillende cognitieve domeinen: voor/achter, mannelijk/vrouwelijke, goed/slecht, wij/zij... en dus ook ritueel/profaan. De gebouwde omgeving is een onderdeel van dit systeem, het fungeert als een soort van materieel geheugensteuntje (Rapoport 1981, 28-30).

Als een extreem voorbeeld van de visualisering van het wereldbeeld kan het omstreden artikel van L.L. Therkorn dienen. Deze ziet de ruimtelijke ordening en architectuur van Noord-Hollandse Romeinse nederzettingen als materialisering van astronomische principes en bestudeert de huizen quasi uitsluitend vanuit eenzijdige concepten als licht versus donker en leven versus dood (Therkorn 2004, 210). Even weinig wetenschappelijk zijn de anti-fysisch deterministische visies van Raglan en Deffontaines (Rapoport 1969, 40-41). Deze vorsers, die producten van hun tijd zijn, gaan beiden uit van de onomstreden overheersende rol van religie in de nederzettingontwerp en huizenbouw.

Een modernere visie kunnen we lezen in het artikel van Susan Kent die Wilk citeert. *“Om het maken van beslissingen in het kader van de door de mens gebouwde omgeving te begrijpen, moeten we niet beginnen met een grote, overkoepelende theorie in verband met het complexe evenwicht tussen functie, esthetiek, betekenis en sociale positie. In de plaats daarvan dienen we het gamma van menselijke factoren te analyseren die beslissingen betreffende (...) design, bouw (...) en vernietiging van huizen beïnvloeden. Dit om te zien hoe mensen balanceren tussen culturele bagage en pragmatische actie”* (Kent 1990, 4). En hoewel het hier gaat om de interpretatie van meer moderne architectuur, kan dit zeker ook geëxtrapoleerd worden naar de periode waarover mijn thesis handelt.

5. Het huis als entiteit en link met bouw- en verlatingsoffers

In zijn doctoraat benadrukt De Clercq dat de huizenbouw niet alleen een functie is van de specifieke landschappelijke setting en van de streekgebonden verankerde bouwtraditie die van generatie op generatie wordt doorgegeven. *“De huizen als focusplaatsen van het wonen, werken en leven zijn als materiële objecten immers het theater waarin culturele waarden en ideeën die het dagelijkse leven structureren, actief tot stand komen en bestendig worden en ze bepalen mede daardoor de habitus. Of ook: Het huis is dé plaats waar de kernfamilie als stamcel van de lokale gemeenschap leefde en waarin de culturele en sociale waarden van de groep tot stand kwamen en door handeling werden gereproduceerd”* (De Clercq 2009, 328).

Interessant in verband hiermee is de bemerking van Rapoport (Rapoport 1976, 22) die stelt dat doorheen de geschiedenis het aandeel in het ‘design’ van de nederzetting steeds meer een zaak van steeds minder mensen wordt. In traditionele, prehistorische culturen is iedereen betrokken in de exploitatie van de omgeving en het ontwerp van de nederzetting. Vaak is er een min of meer uniform systeem ‘ingeburgerd’ en is er daaromtrent geen discussie en zal verandering ook niet gauw en alleszins maar heel geleidelijk optreden. Mensen zijn veel afhankelijker van de natuur en haar grillen en trachten deze band te controleren en beïnvloeden aan de hand van religie. Dit in tegenstelling tot modern design waarbij gebruikers niet gelijk zijn aan ontwerpers en er een grote diversiteit is binnen de verschillende tradities. Natuur en religie, magie of bijgeloof zijn veel minder relevant.

Bailey beklemtoont het feit dat een huis gezien moet worden als een levende entiteit. Het huis is een dynamische, evoluerende constructie met een levenscyclus en moet aanzien worden als een actief lid van de gemeenschap (Bailey 1990, 19-48). Men kan de verschillende fases binnen de levensloop van een huis koppelen aan de levenswandel van haar bewoners. Zo bestudeerde Gerritsen (zie figuur 2) reeds de culturele biografie van pre- en protohistorische huizen binnen de studie van de constructie van lokale sociale identiteiten en dit in een landschappelijk en chronologisch evoluerend kader (Gerritsen 2003, 31-108).

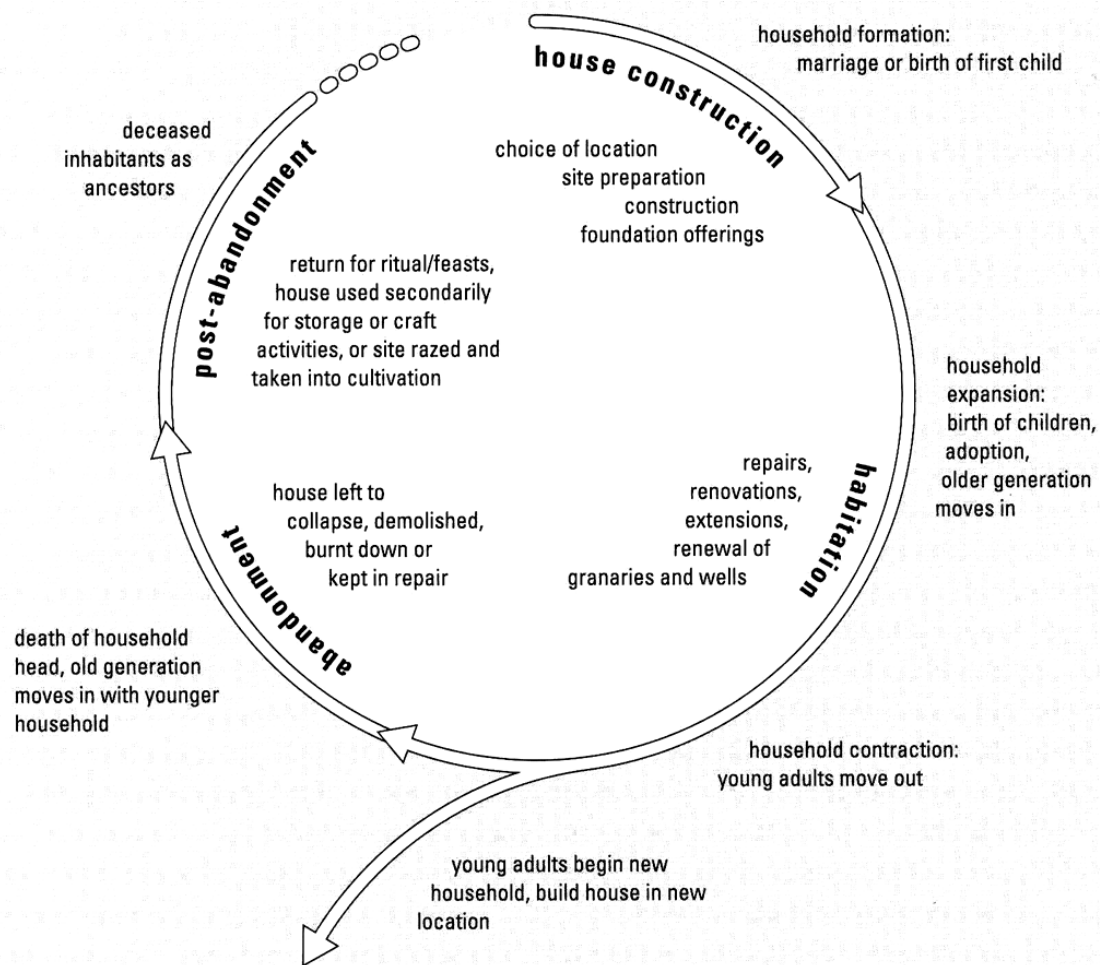

Fig 2: biografie van een huis gelinkt aan de biografie van de bewoners

De congruentie tussen de levensloop van huis en bewoners wordt soms veruitwendigd (en op die manier gevisualiseerd voor archeologen) door de depositie van bouw- en verlatingsoffers. Daarnaast spelen ook de goden, de voorouders, het lokale landschap en wellicht ook het gesternte een niet onbelangrijke tot prominente rol in deze zorgvuldig geregisseerde reeks van ritueel beladen handelingen waaronder de bouw- en verlatingsoffers vallen.

6. Bouwoffers

6.1. Begripsafbakening en definitie

Als vertrekpunt wordt vooreerst de definitie van de 19^e eeuwse volkskundige Sartori (1898) bekeken: “*Unter dem Namen Bauopfer pflegt man ja zu verstehen die Hingabe eines lebenden Wesens oder eines sonst geeigneten Gegenstandes zum Vortheil eines neu errichteten Gebäudes oder der künftig darin Wohnenden, und zwar meistens in der Art, daß der zur Verwendung kommende Gegenstand dem Bauwerke selbst in irgend einer Weise eingefügt wird*” (Beilke-Voigt 2007, 48). Dit was immers het vakgebied waarin het onderzoek oorspronkelijk kaderde.

Binnen het archeologische vakgebied zijn er verschillende begripsomschrijvingen voorhanden. Beilke-Voigt definieert bouwoffers als alle deposities van concrete objecten die aangetroffen worden in paalkuilen, wandgreppels, loopvlak of haardbereik (Beilke-Voigt 2007, 48). Omdat deze definitie veel te breed en te vaag is worden bijkomend een aantal criteria vooropgesteld. Ten eerste komen er gelijkaardige deposities op verschillende nederzettingen voor, voorts werden de voorwerpen vóór of tijdens de bouw intentioneel aangebracht en tenslotte is er hetzij een duidelijke selectie doorgevoerd hetzij een bijzondere behandeling aan vooraf gegaan (Beilke-Voigt 2007, 49; Gerritsen 2003; 82). Met deze vragen in het achterhoofd let men bij het aantreffen van vondsten in bijvoorbeeld paalsporen op de volledigheid, de intentionaliteit en de functionaliteit. Eén enkele scherf is geen volledige pot; een per toeval in de vulling beland fragment van een vuistbijl is ook niet meteen een indicatie en nagels in een paalspoor kunnen perfect een praktische of technische functie gehad hebben in de wandconstructie (Trebsche 2007, 69). Daarentegen horen bijvoorbeeld een intacte amfoor, een omgekeerd voorraadvat of een met zorg gestapeld keramiek assemblage al veel waarschijnlijker in de rituele sfeer thuis. Later definieerde Schmid een bouwoffer als een depositie in een gebouw tijdens de bouw van het huis op een plaats die achteraf niet meer zichtbaar is, waardoor het bouwoffer irreversibel verborgen zit. Het bouwoffer wordt meestal door de *pater familias* aangebracht en de specifieke plaats wordt een soort van *locus religiosus* (Schmid 2011, 285).

Belangrijk in dit onderzoeksthema is dat niet alles wat vreemd of speciaal is of wat niet meteen te rijmen valt met onze beleavingswereld in het hokje van het rituele wordt gestoken. Een offer mag geen dekmantel worden voor alles wat binnen de nederzetting wordt gevonden

en moeilijk te vatten valt door archeologen. Vandaar dat het ten eerste aan te raden is het onderzoek op een multidisciplinaire manier aan te pakken. Alleen een samenwerken tussen onderzoek op antieke en iconografische bronnen, etnografie en antropologie, natuurwetenschappelijk en zuiver archeologisch onderzoek en dies meer... kan een onvertekend en volledig beeld geven.

6.2. Categorieën

Bouwoffers kunnen op diverse manieren opgedeeld worden. Dit gebeurt op basis van de locatie van de depositie, aan de hand van de materiaalsoort van de vondst en op grond van de reden van het offer.

6.2.1. Locatie

Afhankelijk van de periode en de regio worden specifieke locaties geprefereerd om bouwoffers in te deponeren. Bouwoffers kunnen op tal van plaatsen voorkomen in: onder of in een wand of muur, in paalkuilen, in de bodem of onder de vloer, onder de drempel en tenslotte onder of in de buurt van de haard (Schmid 2011, 285). Beilke-Voigt stelt dat de grote vier *loci* paalkuilen, wandgreppels, kuilen onder het loopvlak en kuilen te associëren met de haard zijn. Als voorbeeld kunnen volgende percentages uit de pre-Romeinse ijzertijd in Noord-Duitsland en Denemarken aangehaald worden (n = 83): 71% in de paalsporen, 8% in de wand, 15% in het loopvlak en 6% binnen het haardbereik (Beilke-Voigt 2007, 98-99). Dit evolueert er tijdens de Keizertijd naar 57% in paalsporen of wand, 9% in kuilen in de buurt van de ingang, 14% in het loopvlak en 20% in of in de omgeving van de haard (n = 113) (Beilke-Voigt 2007, 115). In wat volgt zal ik deze focusplaatsen in de verdere inleidende bespreking blijven volgen en als voorbeeld aanhalen.

Daarnaast echter worden bouwoffers eveneens in waterputten aangetroffen (cfr. infra). Gezien de vondsten hierbij in de aanlegtrechter werden gedeponeerd kan immers geconcludeerd worden dat het hier om een gelijkaardig fenomeen gaat. De ruggensteun vanuit de theoretische literatuur in deze is echter duidelijk minder groot, waardoor ik derhalve op basis van eigen bevindingen zal moeten oordelen en voorzichtige besluiten formuleren.

Paalsporen zijn de meest frequente uitverkoren locaties om aan het begin van een woonfase een offer in te deponeren. Bouwoffers kunnen op drie tijdstippen (zie figuur 3) in een paalkuil terecht komen (Beilke-Voigt 2007, 98-99; Trebsche 2007, 69).

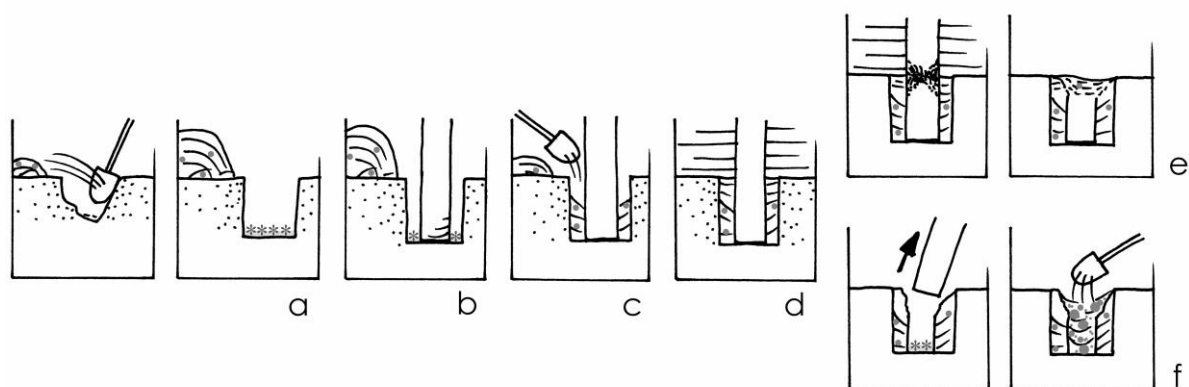

Fig. 3: Verschillende tijdstippen waarop offers in een paalkuil kunnen belanden

Vondsten die direct op de bodem van de paalkuil liggen zijn naar alle waarschijnlijkheid intentionele deposities: de kans dat er iets per toeval in de kuil verzeild raakt in de korte periode tussen het graven van de put en het aanbrengen van de staander, is eerder klein. Vervolgens kan een vondst in de vulling van het paalspoor aangetroffen worden. Aangezien deze laag vaak erg heterogeen is en niet zelden fragmenten van allerlei materiaal bevat, wordt hier nauw toegezien op de volledigheid van de archeologica. Tenslotte kan het offer zoals reeds aangehaald eveneens na het weghalen of vergaan van de paalkern geplaatst worden, maar dit tijdstip valt *sensu stricto* evenwel niet meer onder de categorie bouwoffers. De term verlatingsritueel is hier eerder van toepassing en deze worden verderop besproken. De bodem van de aanlegkuil is met andere woorden de meest betrouwbare bouwofferlocatie.

Per plattegrond is er vaak slechts één paalspoor dat vol gestoken werd met bouwoffers (Trebsche 2007, 70). Wanneer er op meerdere locaties bouwoffers voorkomen, lijken deze soms in een welbepaald deel van het huis geconcentreerd te zijn. Zo komen de vondsten in de reeds aangehaalde Duitse en Deense regio voornamelijk in het zuidwestelijke gedeelte van het huis voor, waarbij er een kleine voorkeur is voor het woongedeelte (versus het stalgedeelte) van het huis (Beilke-Voigt 2007, 115).

Wat betreft de specifieke keuze voor bepaalde paalsporen is het belangrijk te vermelden dat men heel vaak nokstaanders of andere dakdragende palen uitkiest, verwijzend naar de functie van het huis als onderkomen en beschutting voor de familie (De Clercq 2011, 64). Paalkuilen die eveneens vaak uitgekozen worden om deposities in aan te brengen zijn de ingangstaanders. Op dit cruciale punt immers greep de overgang plaats van de microkosmische wereld van de kernfamilie naar de macrokosmos van de wereld daarbuiten (De Clercq 2011, 64). Ook in verscheidene andere uiteenlopende culturen werd heel wat

geofferd onder de drempel, de poortfundering of ter hoogte van de ingangspartij in het algemeen. Het was de plaats bij uitstek voor de transitie tussen verschillende rituele domeinen, de fysieke equivalent van de zogenaamde rites de passage (Rapoport 1981, 30). In de reeds vernoemde Duits-Deense regio werden vanaf de Romeinse periode bijvoorbeeld vaak honden onder de dorpel begraven. Paalsporen zijn een soort van constante, vaste waarde doorheen de vroeg-historische periode binnen de locaties der nederzettingsoffers.

In een aantal gevallen worden de vondsten aangetroffen in de wandgreppels. Ook hier heerst er soms een voorkeur voor een specifieke zijde van het huis (Beilke-Voigt 2007, 115). De deposities schijnen zich niet altijd ondergronds te bevinden. In Ezinge bijvoorbeeld lagen de offers tegen de wand aan, maar werden deze bedekt door een zodenwal. Dit kon geconcludeerd worden op basis van de goed geconserveerde aard van de vlechtwandconstructie (van Giffen 1963, 246-253).

De overige twee locaties zijn in mindere mate verbonden met de constructiefase van het huis en behoren dus *sensu stricto* niet tot de categorie van de bouwoffers (Beilke-Voigt 2007, 49). Desalniettemin heeft de haard ontegensprekelijk een sterke symbolische lading die eveneens samenhangt met het welvaren van de inwonende familie. In voornoemde Duits-Deense regio komt de haard als offerlocatie op in de ijzertijd en beleeft deze een hoogtepunt tijdens de (vroeg) Keizertijd. De vondsten bevinden zich meestal in het haardfundament zelf, maar komen daarnaast ook weleens voor in een kuil in de buurt. Uit historische bronnen weten we dat men bij haardrituelen offerkoeken of wierook verbrandde. Zo ook schrijft Cato (234-149 BC) in zijn ‘de agricultura’: “*den offerfladen biete Jupiter dar und ehre ihn so: Jupiter, mit Darbietung dieses Opferfladens richte ich an dich gute Bitten, dass su seiest wohlwollend und geneigt mir und meinen Kindern, meinem Hause und meiner Hausgenossenschaft, nach dem du mit diesem Opferfladen geehrt bist*” (Anoniem 2010, 30-31). Af en toe worden de deposities afgedekt met stenen, al is dit geen specifiek kenmerk voor de haardlocatie (Beilke-Voigt 2007, 115). De haard was naast bron van warmte en vuur tevens een sociaal brandpunt en werd vermoedelijk daarom hoog in het vaandel gedragen (De Clercq 2011, 66).

Verder komen er af en toe niet-profane vondsten uit kuilen onder het loopvlak aan het licht. Ook hier is het moeilijk uit te maken wanneer deze kuilen precies gegraven (en gevuld) zijn. Offers tijdens de occupatie of bij het verlaten van de woning behoren zeker tot de mogelijkheden en behoren dan eveneens niet meer tot de rubriek van de bouwoffers. Men dient in deze geval per geval te bekijken.

Zoals reeds aangehaald komen er in waterputten zeker ook bouwoffers voor. Gezien deze specifieke artefacten zich in dat geval op de bodem van de aanlegtrechter (en dus niet in de vulling) bevinden kan ordinaire afvaldepositie hier uitgesloten worden. De offers zouden daarentegen kunnen gezien worden als een soort van inwijding bij de aanvankelijke ingebruikname van de waterput. Gezien immers deze niet onbelangrijk is in het voortbestaan van de nederzetting en de bewoners in het bijzonder, kunnen vondsten wellicht ook in dit licht verklaard worden.

6.2.2. Vondstcategorieën

Verder is er nog de opdeling in soort van vondstmaterialen. Er is uiteraard de klasse van het keramisch vaatwerk, dewelke doorgaans de meest courante vondstsoort is. De potten uit aardewerk kunnen leeg zijn of gevuld met bijvoorbeeld voedselresten als dierenbeenderen of graan (Gerritsen 2003, 64). In dit laatste geval is het in se niet correct om te spreken over keramiekdepots aangezien de eigenlijke gift bestaat uit stukken vlees of graan. Ook parfum, olie of andere vloeistoffen kunnen oorspronkelijk de inhoud uitgemaakt hebben (Lepetz, Pouille 2008, 125). Af en toe wordt het vaatwerk intentioneel omgedraaid zodanig dat er geen sprake kan zijn van een gift van etenswaren of drank. Het gering aantal exemplaren moet soms gezien worden als een soort van *pars pro toto*, het is gezien de beperkte ruimte vaak onmogelijk meerdere vormen te deponeren. Soms ook is er een duidelijk verschil met de gebruikskeramiek op de nederzetting of deponeert men preferentieel bepaalde vormen. In de reeds eerder genoemde regio in Noord-Duitsland en Denemarken heerste tijdens de Keizertijd de gewoonte om miniatuuraardewerk als bouwoffer mee te geven (Beilke-voigt 2007, 115). Dit was plomp, grof gemagerd, dikwandig, onversierd en te klein om in het dagelijkse huishouden te gebruiken. Dit gebruik lijkt er tegen het eind van de Keizertijd en de vroege middeleeuwen af te zwakken en vervangen te worden door gebruikskeramiek en grotere aardewerkvormen. Aangezien dit eveneens samengaat met een afname in het aantal deposities interpreteert men dit als een afzwakken van het geloof in de kracht en werking van deposities.

Naast aardewerk zijn er nog tal van andere minder courante vondstcategorieën die naargelang de regio in meer of mindere mate voorkomen: kledij en smukvoorwerpen (kralen, fibulae, ringen), werktuigen en wapens (metalen spitsen, pijlen, sikkels, bijlen, maalstenen), menselijke of dierlijke beenderen, varia als munten, wetstenen, vuurbokken, spinschijven, weefgewichten... Tijdens de Late Keizertijd lijken de niet-keramische objecten in de Noord-

Duits/Deense regio terrein te winnen op het aardewerk (Beilke-Voigt 2007, 102). Sporadisch worden voor die tijd antieke objecten gedeponereerd. Een dolk in vuursteen diende bijvoorbeeld ter bescherming tegen de blikseminslag (Beilke-Voigt 2007, 95).

Voorts is het van zeer groot belang in het achterhoofd te houden dat er ook een mogelijk omvangrijke organische fractie moet geweest zijn. Er zijn gevallen bekend waarbij er eikels, hazelnoten of graan bewaard zijn maar meestal zijn de conserveringsomstandigheden niet ideaal waardoor het merendeel van deze categorie onherroepelijk verloren is. De aanwezigheid van dierenbeenderen roept bijvoorbeeld ogenblikkelijk de offerande van vlees en bloed op en de depositie van grote rechtopstaande voorraadvaten lijkt eveneens duidelijk te wijzen op het voorkomen van voedsel of dranken. Uit de antieke literatuur weet men dat er na een voor- of drankoffer een offerdier werd geweid, waarna dit vervolgens symbolisch gekeeld en tenslotte geslacht werd. Nadien kon nog een schouwing van de ingewanden volgen, teneinde de wil van de goden te kennen. Het vlees en de ingewanden van het offerdier werden gekookt en het deel voor de godheid werd op een altaar neergelegd en verbrand. De rest werd onder de aanwezigen verdeeld. Dergelijke rituelen vonden zowel binnen de publieke als in de private cultus plaats (Humer 2011, 277). Offers werden uiteraard ter gelegenheid van diverse gebeurtenissen gebracht maar de bouw van een huis moet tevens gepaard gegaan zijn met het aanbrenge van offergaven in de constructie. Mogelijk werden de beenderresten als bewijs van dit ritueel in een paalkuil gedeponereerd. Doorgaans zijn geen van al deze echter archeologisch traceerbaar. In een klooster in Istanbul werd recentelijk nog het beton voor het fundament vermengd met bloed van een schaap waarna het vlees onder de armen in de buurt werd verdeeld (Beilke-Voigt 2007, 70). Dit maakt de interpretatie van de frequentie van voorkomen enorm moeilijk: kwamen organische bouwoffers niet zo vaak voor en is hier dus sprake van een eerder uitzonderlijk fenomeen of is het geheel en al te wijten aan de bewaringsgraad?

6.2.3. *Interpretatie*

De bouwoffers kunnen ook opgedeeld worden op basis van de reden van het offer, al is hier uiteraard sprake van overlap en kan de opdeling als enigszins academisch beschouwd worden. Het was opnieuw de Duitse volkskundige Sartori die aan het eind van de 19^e eeuw de vele verklaringen trachtte te ordenen en een interpretatiemodel opstelde. Ook binnen het archeologisch onderzoek is dit een bruikbaar vertrekpunt. De eerste categorie is die van het zoenoffer: door middel van een offer vroeg men de aardgeesten om toestemming voor de

bouw van het huis en verontschuldigde men zich tegelijkertijd voor het verstoren van de natuurlijke orde. Een tweede is het zogenaamde afweeroffer, waarmee men o.a. onheil, ziekte en vijandige machten op afstand wil houden.

Vervolgens is er het beschermoffer, waarbij men bijvoorbeeld een dode in de fundering van het gebouw inbrengt om op die manier een eigen beschermgeest te verkrijgen. Het huis krijgt als het ware de ziel van een ‘vers’ leven om op die manier de kwade invloeden beter te kunnen afweren. De Roemeense godsdiensthistoricus Eliade beschouwt bouwoffers als een - dikwijls symbolische- nabootsing van het offer waaraan de wereld haar ontstaan te danken heeft. De verklaring voor de schepping van de wereld zou volgens wordingsmythes uit diverse culturen teruggaan op het doden van een reus (Ymir in de Germaanse, Purusha in de Indische mythologie en Panku in China). Van dit soort scheppingsmythes zouden bouwoffers afgeleid zijn. Wil een bouwwerk duurzaam zijn, dan moet het bezielde worden en dus een leven en een ziel krijgen. De overdracht van een ziel kan alleen maar geschieden door het brengen van een bloedig offer (Eliade 2006, 41). En hoewel het hier om de interpretatie van hedendaagse bouwoffers gaat, heeft deze traditie duidelijk oudere wortels.

De tweede en derde categorie overlappen mijns inziens wel in grote mate. Tenslotte is er nog de klasse van het feestoffer, waarbij de resten van een feestmaal tijdens de opbouw van het huis in de funderingen worden gedeponneerd. Het is een manier om de inwoners veel geluk en voorspoed voor de toekomst mee te geven. Elke categorie krijgt de nodige kritiek, maar men besluit dat er geen eenduidige verklaring voor het fenomeen bestaat, maar dat het verschijnsel meerdere wortels heeft en dat de precieze beweegredenen van een bouwoffer eerder uitzonderlijk uit het archeologische record kan gedestilleerd worden (Beilke-Voigt 2007, 51-52). Meestal kan men niet op analoge casussen terugvallen en dient men zich voornamelijk te baseren op een contextuele analyse.

In verband met de optie van het feestoffer merkt Trebsche (Trebsche 2007, 74) op dat een feestmaal in het kader van de bouw van een huis zeer goed te verklaren valt. Het is een manier om alle verwanten, burens of stamverwanten die al dan niet bij de bouw hielpen, te bedanken. Men kan dit zien als een soort van sociale verplichting waarbij er achteraf vaatwerk met drank en spijs aan de *genius loci* wordt geofferd. Men tracht de goede afloop van de bouwwerkzaamheden en de voorspoed van de bewoners nadien ‘af te kopen’ (Rapoport 1969, 107).

Soms is de opzet van de depositie min of meer af te leiden uit het soort van offer. Zo kunnen waardevolle voorwerpen (bijvoorbeeld barnstenen artefacten) rijkdom afsmecken, bakenen persoonlijke objecten als klederdracht of smukobjecten mogelijk eerder een territorium af (Trebsche 2007, 74) en symboliseert een wetsteen of een sikkkel vermoedelijk een bede om voorspoed in de landbouw.

6.3. Illusterende voorbeelden uit het buitenland

Hieronder worden een aantal uiteenlopende sites met bouwoffers besproken, zodat men een algemene indruk krijgt van de zaken voorkomend in de ons omliggende landen. Bouwoffers lijken vaker voor te komen buiten de nederzettingscontext (bijvoorbeeld gelinkt aan een grafveld of militaire structuur) of in een *vicus*, *villa* of urbaan kader. Een andere mogelijkheid is dat dit zo lijkt gezien er over dergelijke sites vaker gepubliceerd wordt. In ieder geval vallen deze grotendeels buiten het bestek van deze studie.

Vooreerst is er de site uit de late ijzertijd in Feddersen Wierde (Duitsland) welke ook in de Romeinse periode nog occupatie kende, waar historisch en archeologisch onderzoek er de hoge status van honden aantoonde. Enerzijds geven juridische teksten aan dat er geldstraffen stonden op het doden van bepaalde honden (Ewersen 2010, 70), anderzijds zijn er niet mis te interpreteren bewijzen van de consumptie van hondenvlees. Niettegenstaande dit laatste feit werden er één volledig en vier deelskeletten van honden onder of voor de drempel of ingang van woningen gevonden. In sommige gevallen zijn er snij- of haksporen waardoor men durft te opperen dat de mogelijkheid bestaat dat men het dier ontbeende en vervolgens enkel het slachtafval offerde (Ewersen 2010, 71).

In het onderste deel van de huiswand gelegen in een laat-Romeinse site te Schaan in Liechtenstein trof men een uitholling met daarin een Romeinse kruik en een aantal runderbeenderen. De ordening van dit stuk aardewerk samen met de knoken lijkt te wijzen in de richting van een bouwoffer. Binnenin de kruik zaten bolvormige aggregaten die toentertijd gemaakt zijn door een knaagdier (en meer specifiek een muis). Op basis van de micromorfologie van de aggregaten kon evenwel geen uitsluitsel worden gegeven over de primaire inhoud (Zachariae, s.d., 61-66).

Bij onze noorderburen zijn meerdere voorbeelden van bouwoffers gekend. In de paalkuil van een middenstaander van een huisplattegrond type Oss-Ussen (Nederland) op de site Oss-De Geer werd een complete maalsteen aangetroffen. Het type maalsteen werd toen al ca. 200 jaar

niet meer gebruikt en moet dus een erfstuk geweest zijn. Het bijzondere karakter van de vondst en de specifieke locatie wijzen duidelijk in de richting van een bouwoffer. Volgens Gerritsen volgen de bouwoffers voorkomend in Oss een strak patroon. Ze komen bijna altijd voor in de funderingskuilen van de middenstaander die dichtst bij beide ingangen gelegen is. Het gaat in deze voornamelijk om complete aardewerken potten en munten eerder dan om maalstenen. Op de site van de Van Boetzelaerstraat te Oosterhout, die haar hoogtepunt in de Romeinse periode kende, werd in drie hoofdgebouwen een Romeinse bekertje in een middenstaander aangetroffen (Anoniem 2004, 5-6). In Ezinge (Groningen) vervolgens werd tijdens de blootlegging van de oudste boerderij een bouwoffer aangetroffen. Het betreft skeletdelen van een paard, een rund en een hond. Deze werden gevonden tussen de vlechtwerkwand en de daarbuiten geplaatste palen (van Giffen 1963, 246-253). In het Drentse Wijster kwamen twee Romeinse kommen uit een paalgat aan het licht en één daarvan was een wrijfschaal in *terra sigillata*. Nog exclusiever is de vondst van bronzen beeldjes in de domestieke sfeer. Te Colmschate (Overijssel) bijvoorbeeld werd in een paalkuil deel uitmakend van de zuidelijke ingang van een derde eeuws huis een bronzen Victoria gevonden (Hermsen 2004, s.p.). Ook in Helden (Limburg) is een bronzen beeldje van de god Mars onderaan een grote kuil dichtbij één van de huizen te voorschijn gehaald (Galestin 2007, 78). Verder werd te Castricum in één van de paalkuilen van een Romeins huis dat in de derde eeuw kan gedateerd kan worden een gouden Keltische stater aangetroffen. De munt werd geslagen rond 50 v. Chr en draagt de afbeelding van een paard (van Weenen 2000, 4).

Voorts beschrijft van Hoof de verschillende bouwtradities in 3 verschillende Nederlandse regio's, *in casu* ook wel huisplattegrondprovincies genoemd. En aangezien in de bouwtradities niet enkel een technisch, maar ook een sociaal-cultureel aspect vervat zit, leidt dit ook tot patronen in depositiepraktijken. Zo komt er in het gebied van de zuidelijke zandgronden (Kempen) een zeer gering aantal bouwoffers voor. In het geval dat ze voorkomen zijn het zeer diverse voorwerpen (werktuigen, sierbeslag, tufsteen) op variërende locaties. Ter hoogte van de meer noordelijke zandgronden (Maas-Demer-Schelde gebied) werd er per gepubliceerde nederzetting van meer dan vijf huisplattegronden minstens 1 bouwoffer aangetroffen. Het gaat hier voornamelijk om aardewerk en munten op speciale locaties. Ze lijken vooral voor te komen in de buurt van de ingang en op de scheiding van woon- en staldeel. In de derde huisplattegrondprovincie (kustgebied) is er tevens sprake van een specifieke depositietraditie. In het Maas-Demer-Schelde gebied en de regio van de Kempen treft men eveneens af en toe verlatingsoffers aan. van Hoof stelt samenvattend dat

het zeker niet om een alledaags verschijnsel gaat, maar dat het fenomeen wel geregeld voorkomt. De aard van het gedeponeerd materiaal, de locatie en de moment van de depositie tegenover de levenscyclus van het huis verschillen van regio tot regio (van Hoof 2007, 255-270).

Hingley bestudeerde de depositie van ijzeren objecten in de laat-prehistorische en Romeinse periodes in Britannia. In Haddon (Groot-Brittannië) bevatte een kleine put een ijzeren scheermes, een schakel van een ketting en een Romeinse munt. De context werd geïnterpreteerd als een bouwoffer gelinkt aan de bouw van een moutoven. Vanaf de Romeinse periode verschuift het zwaartepunt in Groot-Brittannië wat betreft de depositie van ijzeren voorwerpen van enclosures (belangrijkste depositieplek in de ijzertijd) naar bronnen en waterputten (Hingley 2006, 214; 229-230). Helena Hamerow voegt daar aan toe dat bouwoffers in het algemeen daarnaast ook voorkomen in gebouwen en allerlei putten en dat er een zekere continuïteit met de ijzertijd kan worden waargenomen. Niet zelden komen kinderskeletten evenals beenderen van honden of paarden op de nederzetting voor. Een verklaring hiervoor kan gezocht worden in het feit dat beide dieren vrij dicht bij de mens staan. Daarnaast interpreteert men ze ook als statussymbolen. In de vierde eeuw schijnen er meer kinderskeletten in de domestieke sfeer voor te komen en dit zou te wijten zijn aan economische stress. De grootste gemeenschappelijke deler echter binnen de categorie van de Romeinse bouwoffers in Britannia is het voorkomen van (bijna) compleet vaatwerk (Hamerow 2006, 20).

Uit Augusta Raurica (Zwitserland) zijn er eveneens verscheidene voorbeelden van bouwoffers, verder ook nog uit Vindonissa, Seeb en Martigny-Massongex. In geen van deze gevallen echter gaat het om rurale sites. De contexten worden hier aldus niet besproken (Schmid 2011, 286).

7. Verlatingsrituelen

7.1. Begripsafbakening en definitie

Na het optrekken van de woning, het garanderen van het welslagen van deze operatie en de verdere voorspoed van de nederzetting en haar bewoners, is het zaak om de geesten, goden en natuurkrachten blijvend gunstig te stemmen. Daartoe dienen de zogeheten '*site maintenance practices*' (Gerritsen 2003, 82) waaronder men alle praktijken verstaat die het welzijn van de woonst moeten handhaven. De rituelen die daartoe worden uitgevoerd tijdens de occupatiefase horen niet tot de reikwijdte van deze scriptie maar een verlatingsritueel kan *de facto* aanzien worden als de ultieme handeling binnen deze *site maintenance practices*.

Zoals reeds besproken in de inleiding waarin het nederzettingsonderzoek binnen de sociale archeologie wordt geplaatst mag een huis niet als een statisch iets worden gezien. Een woonst heeft een culturele biografie, ze komt en gaat en niet zelden hangt deze cyclus samen met het wel en wee van de inwonenden. Een huis kan gewoon verlaten worden en verder in het landschap blijven bestaan als een soort van ruïne, een huis kan gerepareerd en opnieuw gebruikt worden als secundaire structuur en een huis kan vernield worden waarbij de materialen al dan niet worden herbruikt (Gerritsen 2003, 97).

Huizenafbraak is een fenomeen van alle tijden en alle regio's en kan het gevolg zijn van uiteenlopende gebeurtenissen. Een huis kan vernietigd worden ten gevolge van natuurlijke fenomenen, maar kan evengoed bewust -deels- platgelegd worden door bijvoorbeeld de inwoners zelf. Dit laatste wordt bedoeld met het begrip '*domicide*' (Porteous 1995, 154). De dood van de stichter van een familie kan leiden tot intentionele opgave van de nederzetting en migratie naar een ander erf of gebied. Naast aanwijzingen of restanten van huizenafbraak kunnen ook andere sporen op verlatingsrituelen duiden. Bijvoorbeeld het dumpen van huisraad in kuilen binnenskamers of het deponeren van waardevolle objecten in erfafbakenende grachten wordt ook geïnterpreteerd als een ritueel ten tijde van het verlaten van de woonst.

7.2. Categorieën

Naar analogie met het voorgaande hoofdstuk handelend over bouwoffers zal ik trachten de verlatingsvondsten op te delen in een aantal categorieën en dit volgens drie verschillende criteria. Er is evenwel veel minder over dit fenomeen gekend dan over bouwoffers.

7.2.1. *Locatie*

Er is binnen dit soort rituelen weinig geweten over de specifieke locaties. Soms treft men abnormaal veel of waardevolle voorwerpen op het niveau van het loopvlak aan, waarbij men kan denken aan het verlaten van de woning en achterlaten van objecten die bij het huis horen. Een andere vorm zijn grote kuilen binnen de woonst met grote hoeveelheden huishoudelijk afval (Gerritsen 2003, 97-98). En hoewel de bron die deze praktijken bestudeert handelt over de ijzertijd lopen deze rituelen wellicht door in de Romeinse periode. Deze putten hebben vaak een homogene inhoud, zonder duidelijke gelaagdheid, en soms vertoont het materiaal uit de vulling zelfs sporen van vuur. Aangezien deze pseudo-voorraadkuilen soms zowel in het leef- als in het stalgedeelte voorkomen en daarenboven niet altijd een logische distributie vertonen (bijvoorbeeld in de buurt van de ingang waar er veel passage van mensen is) worden ze verondersteld pas na de bewoningsfase gegraven te zijn. Dit bovendien vooraleer de bovengrondse structuur van de woning verdwenen was: de putten snijden nooit de wandgreppels. Het meest aannemelijke scenario luidt als volgt: men groef putten binnenskamers, stak vuren aan, vernietigde de huisraad in die vuren en deponeerde vervolgens alles integraal in de kuilen (Gerritsen 2003, 100).

Zoals reeds aangehaald kan een offer eveneens na het gedeeltelijk of volledig weghalen of vergaan van de paalkern geplaatst worden. In dit geval zal het object zich noch op de bodem van de paalkuil, noch in de vulling bevinden, maar wel binnen de al dan niet zichtbare (contouren van de) paalkern zelf.

Verder worden er ook aan het eind van omgevende grachten en greppels en in opvullingspakketten van waterputten ook soms offers geattesteerd die geïnterpreteerd worden als verlatingsoffers. Net zoals dat het geval is bij de bouwoffers in de waterputten echter lijkt ook hier de theoretische achtergrondinformatie niet meteen voorhanden te zijn.

7.2.2. Vondstcategorie

Qua soorten vondsten lijken hier dezelfde categorieën voor te komen met dat verschil dat er geregeld brandsporen op de artefacten zitten. Verbrande leem, houtskool, verbrand hout en verkoold graan komen geregeld voor. Verder is aardewerk ook de meest courante artefactsoort en treft men daarnaast ook onder andere maal- en vuursteenfragmenten, weef- en spingewichtjes aan (Gerritsen 2003, 100).

7.2.3. Interpretatie

In verband met de verlatingsrituelen in kuilen binnen de huisplattegrond kunnen verschillende verklaringen opgeworpen worden: een eerste eerder profane interpretatie geeft aan dat het hier zeer goed om ordinaire afvalputten kan gaan; men begraaft al de overbodige huisraad om die niet te moeten meezeulen naar een eventuele andere woonst. De vraag die hierbij kan gesteld worden is waarom men alles begraaft als de woning naderhand toch verlaten wordt? Een andere interpretatie sluit aan bij de eerder vernoemde laatste fase van de '*site maintenance practices*', waarbij men op een symbolische manier de bewoningsfase wil afsluiten. Tenslotte is er de mogelijkheid van het feestmaal. Men offert dan in het kader van de rituele activiteiten hetzij meteen bij het verlaten van de woonst hetzij achteraf ter ere van de voormalige bewoners. De laatste twee interpretaties zijn de meest waarschijnlijke (Gerritsen 2003, 102). Voor wat betreft de verlatingsoffers voorkomend in paalkuilen, waterputten en grachten zijn er eveneens geen specifieke interpretatiemodellen. Meestal echter wordt dit alles gezien als veruitwendiging van de bewoningscyclus en uiting van dankbaarheid naar de goden toe.

7.3. Illustrerende voorbeelden uit het buitenland

Een bronzen beeldje van de god Mercurius werd aan het licht gebracht bij een opgraving in Dalfsen (Overijssel). Het bevond zich in een vierde-eeuwse erfomgevende gracht. In Ede-Veldhuizen (Utrecht) werden eveneens twee bronzen Romeinse godenbeeldjes aangetroffen. Deze kwamen uit een kuil gelegen op een terrein dat oorspronkelijk bij de nederzetting moet hebben gehoord maar door vernatting in onbruik was geraakt. Meteen een gegronde reden om deze offers als verlatingsrituelen te interpreteren (Galestin 2007, 78).

In de eerder besproken studie van van Hoof omtrent de bouwtradities van de drie verschillende regio's, treft men in het Maas-Demer-Schelde gebied en de regio van de Kempen (Nederland) tevens af en toe verlatingsoffers aan. In het eerste geval komen er naast voorwerpen op de klassieke bouwofferplaatsen sporadisch ook wel eens voorwerpen van metaal en vuurstenen bijlen voor op andere plaatsen binnen het huis. Men vermoedt dat het hier om verlatingsrituelen gaat. Op de zuidelijke zandgronden (regio Kempen) lijken er eveneens af en toe atypische offers voor te komen. Gezien het in deze vaak gaat om speciale voorwerpen die zich bevinden in niet-constructie fases/lagen besluit men hier eerder tot classificatie binnen de groep van de verlatingsrituelen. Zo komen er artefacten voor in de bovenste vulling van de potstal of in paalkuilen die zodanig volgepakt zitten dat men de paal eerst heeft moeten verwijderen vooraleer men deze kon opvullen met offers.

Voorts is er het voorbeeld van de neolithische Oost-Europese Vincacultuur waar men volgens de traditie het huis aan het eind van de levenscyclus in brand stak. Onderzoek wijst uit dat dit niet om technologische of structurele redenen gebeurde en evenmin om de woonst te herbruiken. Studie op de brandresten geeft afdoende bewijs voor de intentionaliteit: men voorzag de huizen van extra brandstof om volledig te kunnen afbranden. Men vermoedt dat de lang in het landschap zichtbaar blijvende brandresten in de schriftloze samenleving moesten dienen als materieel bewijs van en herinnering aan de vergankelijke woonst en haar inwoners (Stevanovic 1997, 334-395).

8. Bouwoffers en/of verlatingsrituelen op rurale sites in het Vlaamse gedeelte van de civitas Menapiorum

8.1. Alle sites op een rijtje

Om een idee te krijgen over het voorkomen, de aard, de frequentie, de verspreiding binnen en tussen de sites van bouw- en verlatingsoffers volgt hieronder een korte bespreking van alle sites met één of meerdere (mogelijke) bouw- en/of verlatingsoffers binnen de afgebakende zone en tijdsspanne. Het is niet de bedoeling hier een exhaustieve opsomming te geven. Wel lijkt het nuttig een groot aantal voorbeelden te bekijken om naderhand eventueel patronen en verbanden te kunnen opsporen. De focus ligt hier op de houtbouw voorkomende op rurale, inheemse Romeinse sites; een aantal voorbeelden van casussen op militaire sites, *villae* en *vici* wordt achteraf ter vergelijking kort vermeld. Verder leek het weinig zinvol bijvoorbeeld elke vondst in elk paalspoor te vermelden. Enkel de objecten of contexten die hetzij speciaal zijn omwille van de aard van het materiaal, de zeldzaamheid of de productietechnieken hetzij bijzonder zijn omwille van hun locatie of context worden besproken. De nummers van de sites corresponderen met de nummers op de kaart in bijlage (zie cd-rom).

Aalter-Langevoorde (1)

Op deze vroeg-Romeinse site trof men bij het onderzoek in 2000 en 2001 onder leiding van Wim De Clercq 3 structuren met mogelijke tot vermoedelijke bouw- en/of verlatingsoffers aan. Het eerste betreft een mogelijk ritueel depot (context 368) in een gracht gelegen vlakbij een zone met bijgebouwen. Het depot bestaat uit een houtskoolrijk stort dat over een afstand van 17 m lengte en maximaal 40 cm dikte kon gevolgd worden en waarin naast organisch afval ook aardewerk, verbrand bot, sterk verbrande huttenleem, een ijzeren tondel of vuurslag en een oortje en een aantal wandfragmenten van een vuurbok werd aangetroffen (De Clercq 2009, 34-36). Belangrijk in deze context is het feit dat het hier allesbehalve om een ordinaire afvalaag gaat. Een groot deel van het aardewerk bestaat namelijk uit geïmporteerde Belgische Waar en wat betreft de huttenleem gaat het in deze om een soort van wandbepoetsing met kalk dewelke wijst op een zorgvuldige behandeling van de gebouwwanden. Noch het aardewerk (De Clercq 2009, 42), noch de kalkbepoetsing (De Clercq 2009, 38) zijn courant op rurale sites in deze regio in de vroeg-Romeinse periode. Voor beiden zijn wel parallellen te

vinden op elitaire sites in Noord-Frankrijk. Men vermoedt dat men hier te maken heeft met een veruitwendiging van een zekere status of een ander identiteitsaspect. Verder wijzen ook de aanwezigheid van een aantal aan vuur te relateren objecten (vuurbokfragmenten, tondel, verbrand bot, verbrande huttenleem, houtskool) op het speciale karakter van het depot. Vooral ook de tondel (zie figuur 5, 3) is eerder uniek te noemen gezien de zeldzaamheid binnen Gallo-Romeinse contexten. Er is verder amper één laat-Romeins exemplaar uit het grafveld van Oudenburg gekend. Dergelijke objecten komen voornamelijk vanaf de vroege Middeleeuwen in funeraire context voor. Het totaalplaatje van de context doet een vermoeden rijzen richting bouw- of verlatingsoffers (De Clercq 2009, 46).

De tweede en derde structuur betreffen 2 overlappende gebouwplattegronden van het type Alphen-Ekeren waarin men telkens in de oostelijke nokstaander een bouwoffer vond (zie figuur 4).

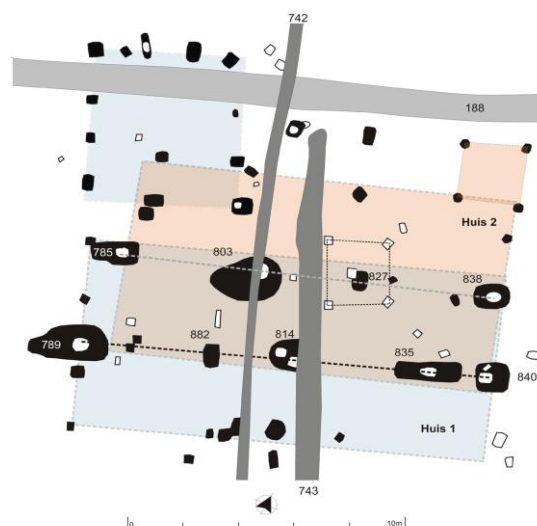

Fig 4: Aalter-Langevoorde, huis 1 en huis 2

Uit nokpaal 840 van ‘huis 1’ kwam een donkerblauwe, halfdoorzichtige glazen armband met D-vormige, bijna ronde doorsnede en met in zeer zwak reliëf opgelegde, gele zigzagversiering (zie figuur 5, 1). Op basis van de typologie (het betreft een armband van het type Haevernick 3b) kan men deze plaatsen in de eerste eeuw v. Chr. tot in de vroeg-Romeinse tijd. In paal 838, zijnde de meest oostelijke nokstaander van ‘huis 2’, werd eveneens een glazen object aangetroffen. Het gaat hier om een glazen kraal die thuishoort in de Guidoklasse-typologie en die helaas moeilijk precies kan gedateerd worden en zowel uit de late ijzertijd als uit de Romeinse tijd kan stammen (zie figuur 5, 2) (De Clercq 2009, 51). De identieke

materiaalsoort en locatie binnen de twee huizen (waar wellicht een 60-tal jaar tussen zat) zijn op zijn minst opmerkelijk en getuigen van een in stand houden van een traditie.

Fig 5: Aalter-Langevoorde: glazen armband uit huis 1, glazen kraal uit huis 2, ijzeren vuurslag uit depot 368

Tenslotte is er nog spoor 587 dat gekenmerkt wordt door een zeer rijke vulling. Het gaat hierbij voornamelijk om aardewerk, maar daarnaast werden ook meer unieke vondsten als opnieuw een glazen armband, maalsteen- en vuurbokfragmenten aangetroffen. En hoewel het hier eerder om een algemene rituele depositie dan om een bouw- of verlatingsoffer gaat (er is immers geen verband met de constructie of verlaten van het huis) moet toch ook in deze context het klaarblijkelijk belang van het everzwijn vermeld worden. In dezelfde kuil kwamen immers én een vuurbokfronton met fysiologische kenmerken van een ever én een *terra sigillata* scherf met afbeelding van een everzwijn voor. Naast uitdrukking van een zekere vorm van martialiteit, wordt er ook een religieuze betekenis aan gekoppeld (De Clercq 2009, 58-65). De maalsteen staat meer symbool voor de vruchtbaarheid van het land en dus bijgevolg voor het voortbestaan van de familie.

Beernem-Sluis (2)

Binnen het woonareaal van deze site werden tijdens het archeologisch onderzoek in 1995 door het toenmalig Instituut voor het Archeologisch Patrimonium vijf gebouwplattegronden aangetroffen. De grootste zijn woonstalhuizen, de kleinste werden geïnterpreteerd als spiekers of stallen. Uit verschillende nederzettingssporen kwam o.a. natuursteen, *tegulae*fragmenten en aardewerkscherven van pompejaans rood aardewerk. Opmerkelijk echter was de vondst van een volledig weefgewicht in de nokstijl van de oudste constructie. Wat de datering betreft

wordt deels in het duister getast maar men vermoedt dat de nederzetting teruggaat tot eind 1e-eerste helft van de 2e eeuw (D'Haeninck 2006, 17-18).

Berlare N445 (3)

Uit een éénschepige houtbouwconstructie met potstal kwamen vondsten uit 3 verschillende contexten aan het licht (zie figuur 6). Men trof objecten aan in de potstal maar deze kunnen zowel het gebruik als de opgave dateren en zijn *an sich* dus minder relevant. Verder trof men in verschillende paalsporen aardewerk (en in één ervan een slijpsteen) aan, maar vaak was het onderscheid tussen paal- en paalkuil onmogelijk te maken waardoor men moeilijk iets kon zeggen over het tijdstip van depositie.

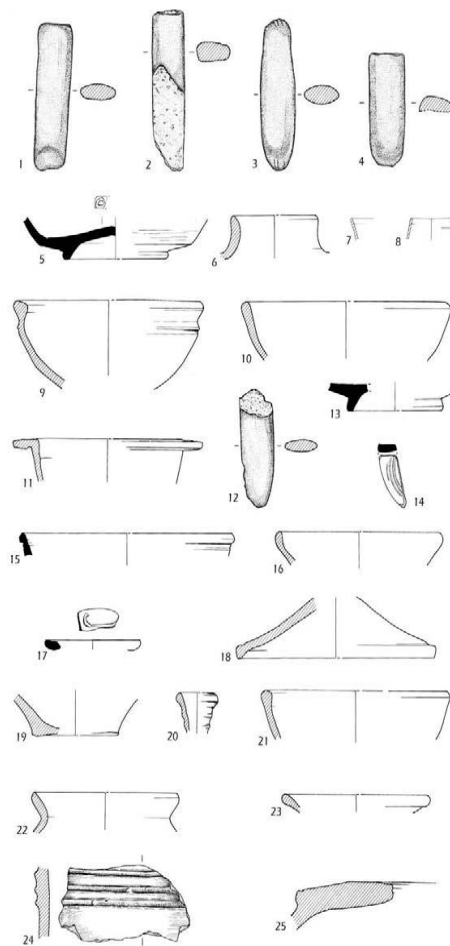

Fig 6: Berlare N445: 1-6: vondsten uit paalkuil 131, 7-8: vondsten uit potstal en 9-20: vondsten uit andere paalkuilen van het gebouw

Uit paalkuil 131 echter, die gelegen was in de korte zijde kwamen 4 slijpstenen en 90 scherven goed voor 13 MAI aan. Aangezien men deze uit de aanlegkuil van de paal haalde, houden deze met zekerheid verband met de oprichting van het gebouw. Het feit dat 3 van de 4

slijpstenen, gemaakt uit een glimmend gesteente, geenszins versleten en bijgevolg ongebruikt zijn, is op zijn minst opmerkelijk. Zoals hierboven reeds aangehaald kwam er nog een slijpsteen uit een andere paalkuil van dezelfde constructie aan het licht. Verder werd ook opgemerkt dat de slijpstenen gelijkaardig zijn aan de wetstenen die in Zele-Kamershoek aan het licht kwamen (De Clercq et al. 2005, 167-169). Op basis van de diagnostische stukken uit de paalsporen kon afgeleid worden dat het gebouw moet opgetrokken geweest zijn in de late 1^e eeuw of eerste helft van de 2^e eeuw. De potstal werd pas later ingericht (De Clercq et al. 2005, 173).

Beselare (4)

Langsom Clara Thys, masterstudente aan de UGent vernam ik van archeologe Sofie Vanhoutte dat er tijdens het archeologisch onderzoek door Archeo7 in 2011 in Beselare een houten kom en spaan (zie figuur 7) in een Romeinse waterput (die ruw gedateerd kan worden in de 1^e tot de 3^e eeuw n. Chr.) werden aangetroffen en dat deze wellicht als bouwoffer mogen geïnterpreteerd worden. Beide objecten lagen immers op de bodem van de aanlegtrechter en daarenboven is de kom zeer zorgvuldig gedraaid. Er is zelfs sprake van uniciteit gezien het hier gaat om het enige gekende houten voorwerp in Vlaanderen dat getuigt van zoveel vakmanschap (mondelinge mededeling Clara Thys, 2012). Mogelijk is de kom gemaakt met het oog op het ‘inwijden’ van de waterput.

Fig 7: foto's houten kom en spaan en tekening kom

Destelbergen Panhuisstraat (5)

In het verleden (jaren 70 en 80) werden in Destelbergen reeds opgravingen uitgevoerd onder leiding van prof. H. Thoen. In de archeologische wandelgangen doet in dit verband een verhaal de ronde betreffende de vondst van een intacte Dragendorff 37. De opgravingen namen echter een 20-tal jaar in beslag en werden niet altijd even goed gedocumenteerd. Men beschreef het offer als komende uit een palissade maar dit wordt vandaag de dag eerder

sceptisch onthaalt. De exacte vondstomstandigheden zijn derhalve niet gekend en bijgevolg is het niet mogelijk hier verdere uitspraken over te doen (persoonlijke mededeling Adelheid de Logi). Een nog oudere melding betreffende een mogelijk offer te Destelbergen werd vermeld in een boekje uit 1963 (Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen III). Hier werd een binnen de nederzetting liggende kuil, aanvankelijk als graf geïnterpreteerd, op basis van een aantal argumenten gecatalogeerd als eventuele offerkuil. Het ging namelijk om een kuil met houtskool, extreem veel aardewerk, een aantal beenderresten van een hond en de afwezigheid van menselijke beenderresten. Later werd de kuil gedeeltelijk oversneden en verstoord door de aanleg van twee waterputten. Men doet de hypothese van het graf af op basis van het feit dat er geen menselijke beenderresten in aanwezig zijn en dat het funeraire gedeelte normaal gesproken werd gescheiden van de nederzettingszone, maar deze argumentatie lijkt enigszins achterhaald te zijn. Aangezien een groot deel van de kuil verstoord werd kan men hier echter geenszins uitspraak over doen (De Laet et al. 1964, 27-63). Zo het alsnog een offerkuil was kan de depositie ook gebeurd geweest zijn los van de bouw- of verlating van bepaalde domestieke structuren. Er spelen hier in ieder geval te veel onzekere factoren om dit voorval te catalogeren als bouw- of verlatingsoffer.

Op de site van de Panhuisstraat in Destelbergen werden er tijdens het archeologisch onderzoek door het Ename Expertise Centrum in 2011 echter wel in twee waterputten deposities aangetroffen. Het gaat enerzijds om een waterput met houten bekisting en later vlechtwerk (M3000) en anderzijds om een stenen exemplaar (M0407). Beide werden op basis van de aardewerkstudie gedateerd in de 3e eeuw. In de eerste werden uit één en hetzelfde pakket zowel schoeisel (zie figuur 8), een metalen pot (zie figuur 9) als een houten kommetje aangetroffen. Het betreft mogelijk verlatingsoffers gezien het pakket de waterput opvulde na opgave van de waterput. Men kan niet met zekerheid zeggen dat het hier om offers gaat, maar de intactheid van de objecten pleit voor die interpretatie. Het is ook opmerkelijk dat in geen van de andere opvullingspakketten van de vijf andere Romeinse waterputten schoeisel of iets anders uitzonderlijks werd aangetroffen. Voorts werden er aan de buitenzijde van de bekisting drie van dezelfde boom afkomstig zijnde longitudinaal gekliefde balken met telkens op de kopkant een afkorting in kapitalen aangetroffen. De kapitalen zijn te duiden in de sfeer van bos- en hakhoutbeheer (persoonlijke mededeling Adelheid de Logi). Of het hier om een bouwoffer gaat of eerder om een versteviging of stut is niet duidelijk maar mijn inziens kan hier eerder gepleit worden voor het laatste. Eerder werd een bouwoffer immers gedefinieerd als niet functioneel.

Fig 8: Destelbergen: schoeisel uit opvullingspakket houten waterput

Fig 9: Destelbergen: metalen pot uit opvullingspakket houten waterput

Ook in de stenen waterput vond men in het opvullingspakket een intacte aardewerken pot (zie figuur 10) (persoonlijke mededeling Adelheid de Logi).

Fig 10: Destelbergen: intacte pot in opvullingspakket van stenen waterput

Ellewoutsdijk (6)

In Borsele-Ellewoutsdijk werden in twee huizen merkwaardige contexten aangetroffen. Het eerste betreft ‘huis 5’, een plattegrond die niet compleet is omwille van veenaafgravingen tijdens de middeleeuwen. Onder de kopse kant van het huis (zie figuur 11) werd een kuil aangetroffen met een vulling van fijn gras. Hieronder bevonden zich acht op elkaar gestapelde fragmenten van palen. Vreemd genoeg was er onder de kuil met fijn gras geen insnijding in het profiel te zien die wijst op een kuil gegraven om de palen in te deponeren. Boven de stapel palen is dus wel een klein kuiltje gegraven waarin zich een laag fijn gras bevindt bovenop een fosfaatrijke vulling. De auteur beschouwt deze context als mogelijk een bouwoffer, maar vermeldt erbij dat er geen parallellen gekend zijn (Sier 2003, 51-52).

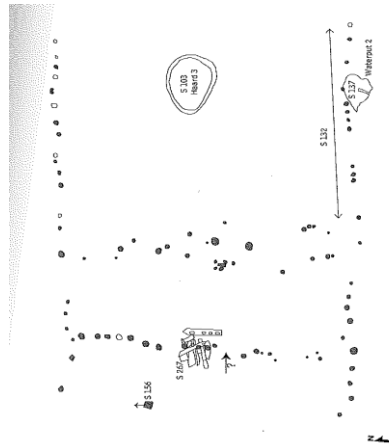

Fig 11: Borsele-Ellewoutsdijk: huis 5 met onderaan gestapelde palen en erbovenop kuil met gras

‘Huis 6’ vervolgens betreft een woonstalhuis en is de enige plattegrond die volledig werd aangetroffen (zie figuur 12). Er zijn 2 ingangen en er bevinden zich twee duidelijke vlekken op de middenas van het huis (Sier 2003, 58). De meest westelijke betreft een haard; de kuil ten oosten ervan betreft een kuil met een rituele depositie. De kuil heeft een rechthoekige vorm en de wanden hebben eveneens een redelijk rechte insteek. De vulling bestaat uit brede plankachtige fragmenten, kleinere palen, aardewerk en bot. Tussenin ligt fosfaatrijk organisch materiaal en veen en op de bodem van de kuil ligt een schuine paal. De botfragmenten zijn van schaap/geit en rund en het gaat hier meer specifiek om een tweetal ribfragmenten en een tweetal hoornpitten. Men heeft weet van één vergelijkbare context in Nederland (Sier 2003, 65). Op basis van onderzoek op het aardewerk heeft men kunnen vaststellen dat deze site meer gelinkt is aan de Belgische kustzone en het Noord-Franse kustgebied dan aan het bovenliggende rivierengebied. De auteur bemerkt dat het cultuurgebied waartoe Ellewoutsdijk

behoorde een heel eigen identiteit en traditie moet gehad hebben (Sier 2003, 97). Dit weerspiegelt zich ook in de depositietraditie.

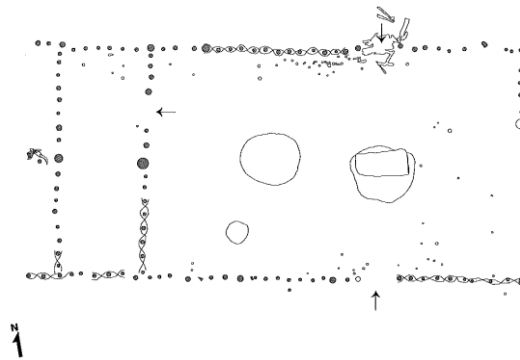

Fig 12: Borsele-Ellewoutsdijk: huis 6 met de oostelijke rituele kuil op de middenas

Evergem Molenhoek (7)

In 2008 werd door de Kale - Leie Archeologische Dienst op de site Evergem Molenhoek opgegraven. In een nokstaander (311) van de enige volledige plattegrond van een hoofdgebouw werd drie-vierde van een maalsteen aangetroffen. Het gebouw wordt op basis van het overige materiaal uit de paalsporen gedateerd tussen de vroege eerste eeuw tot de eerste helft van de tweede eeuw n. Chr. (Schynkel, Urmel 2008, 25-27).

Evergem Kluizendok (8)

Het Kluizendokproject was een onderzoek dat werd uitgevoerd door de Universiteit Gent tussen 2005 en 2009. Het omvangrijke gebied werd opgedeeld in drie zones en in elke zone werden er mogelijke deposities aangetroffen.

Zone Zandeken-Hoogstraat

‘Gebouw 1’ bezat zowel in de noordoostelijke als de zuidwestelijke hoekpaal diverse maalsteenfragmenten (zie figuur 13). Mogelijk dienden deze als extra stut maar evengoed kan er een (bijkomende) symbolische betekenis aan vast gehangen hebben (Laloo et al. 2009, 159). In het rapport wordt geen datering vooropgesteld maar op basis van de éénschepige gebouwplattegrond moet deze wellicht in de Flavische periode of in de 2e eeuw gesitueerd worden. In de vulling van één van de paalkuilen van ‘gebouw 2’ werden enkele maalsteenfragmenten aangetroffen. Men herkende zowel witte zandsteen met als dichtste herkomstbron Vlaams-Brabant als basalt uit de Eifel. Het gebouw wordt in de 2e eeuw geplaatst (Laloo et al. 2009, 166).

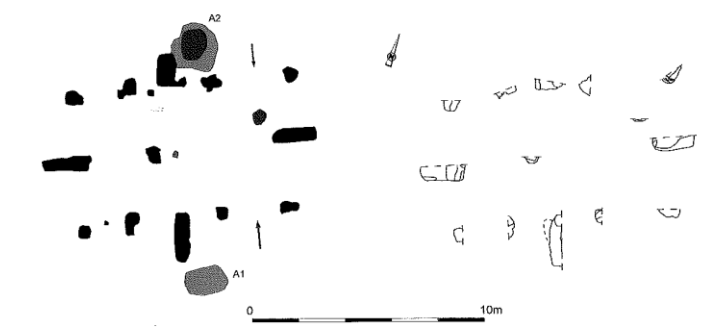

Fig. 117: Gebouw 1 (schaal 1/200e).

Fig 13: Evergem Kluizendok: gebouw 1, maalsteen in zowel noordoostelijke als zuidwestelijke hoekpaal

Zone Puymeersen

De gebouwplattegrond kan niet met zekerheid als een hoofdgebouw geïnterpreteerd worden, het zou eventueel om een groot bijgebouw kunnen gaan. In één van de paalkuilen komt een wetsteen voor, dewelke gemaakt is van schalie waarvan de dichtste herkomstbron in de Ardennen is gesitueerd. De plattegrond kan slechts ruim gedateerd worden in de 1e -3e eeuw (Laloo et al. 2009, 166).

Zone R4-Hultjen

Naast de vele vondsten komende uit de potstal van ‘gebouw 8’ werden er in de vulling van twee paalkuilen ook twee maalsteenfragmenten uit basalt en conglomeraat aangetroffen. In één van de paalkuilen trof men verder nog een ijzeren object, vermoedelijk een soort verbindingselement met een ring en in een nokpaal zaten verder nog een aantal mogelijke nagels. Vermits deze laatste een puur functionele betekenis zouden kunnen hebben mogen deze niet als mogelijke bouw- of verlatingsoffers aanzien worden. Gebouw 8 wordt gedateerd in het tweede kwart tot het einde van de tweede eeuw (Laloo et al. 2009, 171).

‘Gebouw 11’ is opnieuw een éénbeukig huis, met in beide lange zijde telkens 3 palen zwaarder ingegraven dan de rest van de wandpalen. In drie van deze zes zware staanders trof men bijzettingen aan (zie figuur 14). In één ervan bleek een halve maalsteen uit tefriet te zitten, in de twee andere paalkuilen trof men een slijpsteen. Zoals steeds wordt in verband met de vondst van de maalsteen door de auteurs vermeld dat het hier tevens om een stut kan gaan. De slijpstenen echter kunnen deze functie onmogelijk vervullen en lijken ook op vele andere sites in zandig Vlaanderen voor te komen (Laloo et al. 2009, 180). Verder is ook opmerkelijk dat in één van de paalkuilen een halve maalsteen naast de eigenlijke paalkuil zat ingegraven.

Tenslotte dient de vondst van een hulsachtig ijzeren object vermeld te worden; dit bleek na reiniging een veebel te zijn (zie figuur 14). De vondstomstandigheden werden echter niet verder gespecificeerd. Gebouw 11 wordt in het midden van de 2^e eeuw gesitueerd (Laloo et al. 2009, 89). Op de site van Merelbeke Axxes werd in een waterput eveneens een veebel of klok aangetroffen. Dit lijkt geen unicum te zijn, dergelijke objecten komen klaarblijkelijk wel vaker aan het licht in waterputten. Klokken en klokkengeluid in het bijzonder werden een magische en apotropaïsche werking toegeschreven en behoedden mens en dier voor het boze oog (De Clercq et al. 2001/2002, 143). Mogelijk werd in deze (gebouwplattegrond te Evergem-Kluizendok) eveneens een dergelijk effect beoogd.

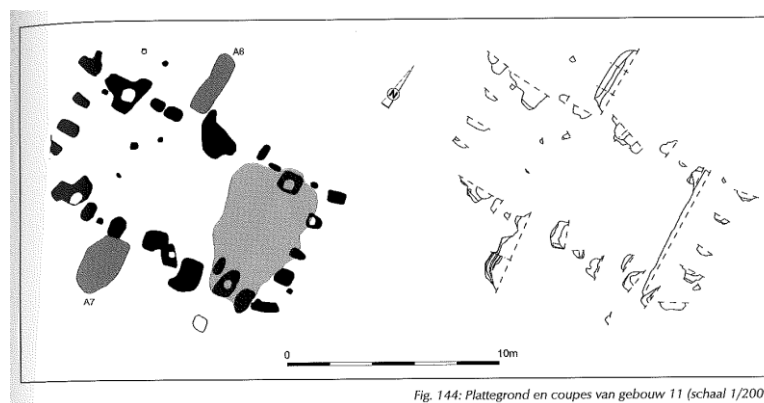

Fig. 144: Plattegrond en coupes van gebouw 11 (schaal 1/200').

Fig 14: Evergem Kluizendok: gebouw 11 met bijzettingen in drie van de zes grote wandstaanders

Een beetje uit de band springend is 'gebouw 14', een éénbeukige gebouwplattegrond met in de hoek een ondiepe kuil (K50) rijk aan materiaal (zie figuur 15). Naast houtskool en aardewerk was er opvallend veel metaal in aanwezig en verder een aantal niet te identificeren botfragmenten. De functie van de kuil is niet precies te duiden maar mogelijk gaat het hier om een bouw- of verlatingsoffer (Laloo et al. 2009, 190). Op basis van de studie van aardewerk uit de paalkuilen lijken de plattegrond en de offerkuil min of meer gelijktijdig te zijn, maar er is geen duidelijkheid omtrent de aanleg van de kuil vóór de constructie, tijdens de occupatie van het huis of na het verlaten van het gebouw (Laloo et al. 2009, 192).

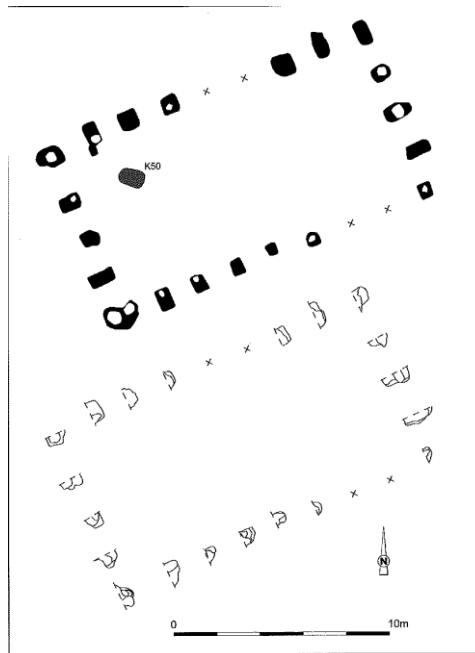

Fig. 156: Grondplan van gebouw 14 (schaal 1/200e).

Fig 15: Evergem Kluizendok: gebouw 14 met offerkuil in westelijke hoek

‘Gebouw 18’ tenslotte is een zware éénbeukige constructie. Men heeft alle staanders gerecupereerd bij het verlaten van het huis. Een maalsteen uit tefriet lag op de bodem van één van de paalkuilen. Men interpreteert dit ook hier als een extra stut voor de paal. In de meest zuidelijke hoekpaal deed men enkele merkwaardige vondsten. Een klein glazen kraaltje, een bronzen meubelhengsel, een fragment geperforeerd handgemaakt aardewerk en veel verbrand aardewerk zaten in de vulling. Deze context wordt door de archeologen geïnterpreteerd als ‘mogelijk’ een bouw- of verlatingsoffer (Laloo et al. 2009, 202). Mijn inziens gaat het hier met vrij grote zekerheid om één van beide, het kan immers onmogelijk aan toeval te wijten zijn dat deze bijzondere, symbolisch geladen, niet courante objecten samen in de vulling van een paalkuil zijn geraakt. Het gebouw wordt gedateerd op basis van de vondsten uit de paalkuilen in de tweede helft van de tweede eeuw (Laloo et al. 2009, 204).

Een ander niet onbelangrijk fenomeen dat op deze site werd vastgesteld is het feit dat er weinig tot geen sporen van herstellingen of herbouw werden waargenomen. Dit wijst op zwervende erven binnen een welbepaald gebied. Het telkenmale optrekken, bewonen en verlaten van de woningen waren voor de boeren in Kluizendok wellicht momenten die gepaard gingen met bepaalde rituelen die in verband stonden met vragen om bescherming door en uiteten van dank aan de goden. De hoop op het voortbestaan van het huis en de kernfamilie die het bewoont stonden centraal (Laloo et al. 2009, 346).

Evergem Koolstraat (9)

Deze site werd in 2008-2009 door de Kale-Leie Archeologische dienst onderzocht. In het kader van mijn scriptie zijn daarbij verschillende structuren van belang.

Uit de oostelijke hoekpaal (spoor 607) van ‘gebouw 2’ kwam een licht verbrande maalsteen naar boven maar het is niet duidelijk of het hier om een bouw- of verlatingsoffer gaat. Het gebouw wordt op basis van typologie gedateerd in de tweede helft van de eerste eeuw tot de eerste helft van de tweede eeuw n. Chr. (De Logi et al. 2009, 43). De nokstaander van ‘gebouw 6’ bevatte naast veel fragmentarisch aardewerk, ook nog één spijker (die wegens zijn mogelijke functionaliteit niet als een bouwoffer kan aanzien worden) en fragmenten van metalen voorwerpen. Deze laatste werden geïnterpreteerd als metalen plaatjes van een *lorica segmentata* of Romeins borstharnas en wellicht zijn deze daar niet per toeval verzeild geraakt. Hierover wordt door de archeologen echter geen uitspraak gedaan (De Logi et al. 2009, 54-55). Uit ‘gebouw 10’, die een 9-postige spieker is, kwam er uit één paalspoor een metalen ringvormig object, maar ook hier werden geen verdere conclusies getrokken (De Logi et al. 2009, 60).

Voorts zijn vooral de deposities aan de uiteinden van de grachten opmerkelijk (zie figuur 16). Over de gehele lengte van de meest zuidwestelijke gracht (1880) werden bijzonder weinig vondsten aangetroffen. Aan het zuidoostelijk uiteinde (zie figuur 17) echter vond men drie volledige recipiënten in *terra sigillata*., in de nabijheid zat een groot metalen object en nog iets verderop trof men een balkvormige blok uit kwartsiet zandsteen aan. Daarnaast werden op deze precieze plaats ook nog een heel aantal kleinere vondsten gedaan maar deze worden even buiten beschouwing gelaten om het grotere plaatje niet in het gedrang te brengen (De Logi et al. 2009, 104).

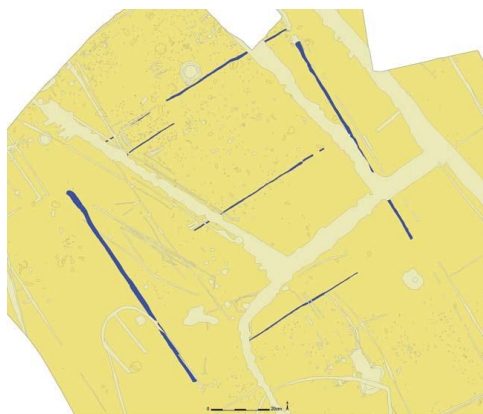

Fig 16: Evergem Koolstraat: parallelle grachten met intentionele deposities aan uiteinde

Fig 17: Evergem Koolstraat: doorsnede op zuidzuidoostelijk uiteinde van gracht 1880

Het depot met aardewerk bestond uit drie min of meer intacte *terra sigillata* recipiënten waaronder twee borden type Dragendorff 31 en één Dragendorff 37 kom (zie figuur 18). Eén van beide borden vertoonde een doorboring in de bodem en was omgekeerd in de gracht geplaatst. Beide kunnen na 175 n. Chr. gedateerd worden. De Dragendorff 37 is een kom dewelke een product is van de groep Tocca, Gesatus en Tribunus uit Lavoye of Avocourt in de Argonne, hetgeen de kom in de Antonijnse periode plaatst (138-192 n. Chr.) (De Logi et al. 2009, 104). De wijze van plaatsing, de bewuste selectie van drie stukken uit dezelfde categorie van importmateriaal, de intentionele doorboring van het ene bord en de welbepaalde sterk symbolisch geladen locatie wijzen allen op rituele handelingen.

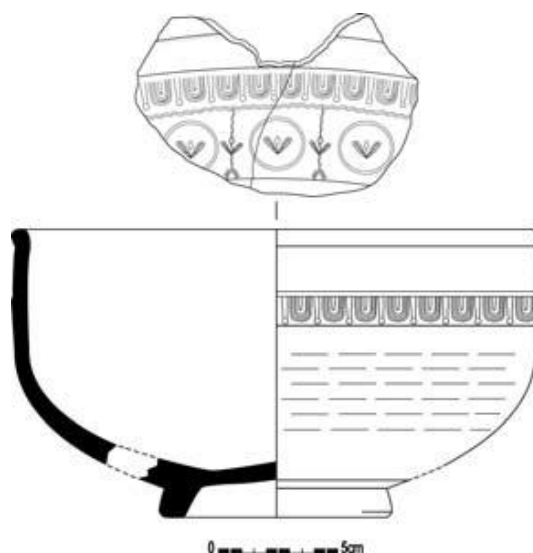

Fig 18: Evergem Koolstraat: de Dragendorff 37 afkomstig uit gracht 1880

Het groot metalen object (zie figuur 19) kon met behulp van een CT-scan geïdentificeerd worden als zijnde een steekwapen zoals bijvoorbeeld een *pilum* of werpspeer, die deel

uitmaakte van de uitrusting van elke legionair of auxiliair. Wat betreft het stuk natuursteen tenslotte gaat het wellicht om een kwartsiet zandsteen afkomstig uit de streek van Tienen. De betekenis van deze steen is niet gekend, wel moet benadrukt worden dat het voorkomen van een geïmporteerd stuk steen van dergelijke omvang eerder uitzonderlijk is. De *pilum* en de natuursteen kunnen bijgevolg vermoedelijk ook in het kader van een rituele handeling gesitueerd worden (De Logi et al. 2009, 105-106).

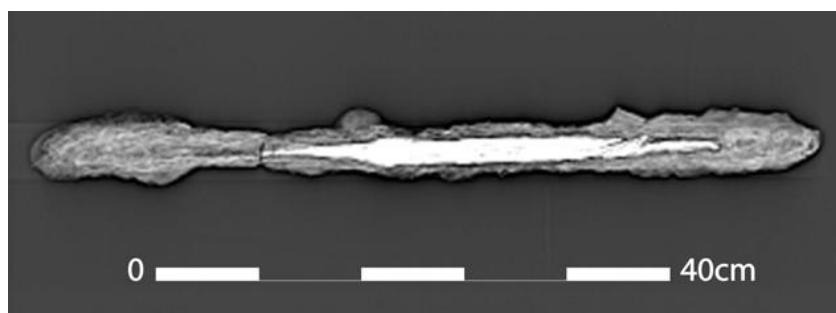

Fig 19: Evergem Koolstraat: CT-scan van een mogelijke wersppeer afkomstig uit gracht 1880

De noordoostelijke gracht (1514/1584/2018) loopt parallel aan de eerder hierboven besproken gracht en kent aan haar uiteinde eveneens een intentioneel eindpunt. Naast een wandscherf van een *mortarium*, drie wanden van een *dolium*, vier wanden kruikwaar, één handgevormde scherf, vier brokken bouw materiaal en één fragment van een maalsteen uit basalt kwam ook hier een metalen object voor. Het betreft een hamerbijl die in vrij goede conditie werd aangetroffen aan het noordwestelijk uiteinde van de gracht (zie figuur 20). Dergelijke hamerbijlen werden ook reeds aan het licht gebracht op de sites Aalter-Loveld en Zomergem-Boven. Het dateerbaar materiaal was slechts beperkt voorhanden en geeft aan dat deze context kan gesitueerd worden tussen 69 en 200 AD (De Logi et al. 2009, 106).

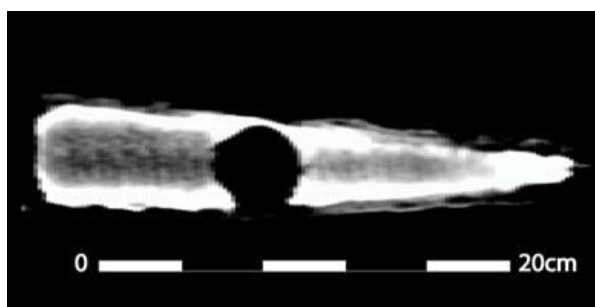

Fig 20: Evergem Koolstraat: CT-scan in bovenaanzicht van hamerbijl afkomstig uit gracht 1514/1584/2018

De hierboven besproken depots in de erfbegrenzende grachten doen vermoeden dat de enclos werd opgegeven tussen 175 en 210 n. Chr. Men vermoedt zelfs dat de depots hier een

aanduiding zijn voor de teloorgang van de Romeinse occupatie op dit terrein, aangezien er geen aanwijzingen zijn voor het gebruik van de gronden na de eerste helft van de 3^e eeuw n. Chr. Hier en daar vond men immers bovenop de gebruiksfases van sporen, en dan voornamelijk van grachten en waterputten, zwarte sterk organische pakketten. Wellicht wijst dit op het heroprukken van de bebossing na het verdwijnen van de Romeinse bewoning (De Logi et al. 2009, 142).

Knesselare Flabbaert (10)

Door de Universiteit Gent werd in 1991-1992 archeologisch onderzoek verricht te Knesselare Flabbaert. ‘Gebouw 1’ heeft een kruisvorm en er bevinden zich 2 ingangspartijen in de lange zijde. Net naast de meest centraal gelegen ingang bevindt er zich beiderzijds een zwaardere wandstaander (zie figuur 21). Uit deze twee tegenoverliggende zware palen komt enerzijds een volledig deksel in handgevormd aardewerk (uit wandpaal 31) en anderzijds een wetsteen en volledig Arraswaar imiterend potje in grijs aardewerk (uit wandpaal 34) (De Clercq 2009, 5-6). Scherp dateerbaar is het aardewerk uit de paalsporen niet maar op basis van parallellen met andere contexten en sites wordt het gebouw in de tweede eeuw gesitueerd. Het is niet duidelijk of het hier om bouw- dan wel om verlatingsoffers gaat.

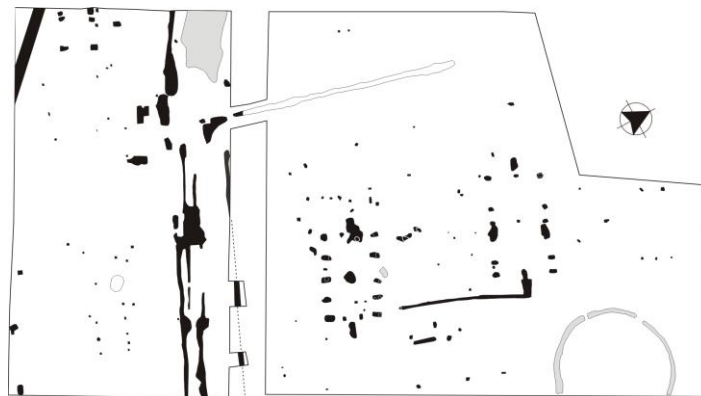

Fig 21: Knesselare Flabbaert: gebouw 1 bevindt zich uiterst rechts

Knesselare Kouter (11)

In 2005-2006 werd door de Kale – Leie Archeologische Dienst onderzoek gedaan en werd er een versterking en inheems Romeinse boerderij aan het licht gebracht. Vooral het tweede interesseert ons hier. De paalkuilen van ‘gebouw A’ leverden verscheidene objecten op. Naast het obligate aardewerk (en in dit geval ook wat ijzerslakken) trekt vooral een kom met S-vormig profiel de aandacht. Het gaat hier om een vrij volledig stuk dat centraal in paal 58 van het gebouw zat. Het paalspoor bevond zich te midden van de lange zijde; dus met andere

woorden daar waar men de ingang kan verwachten. Mogelijk gaat het hier om een opgave-offer vermits het stuk in de vulling van de paalkuil zat (De Clercq, Hoorne, Vanhee 2008, 34).

Knesselare Onderdale 3 (12)

Door de Kale – Leie Archeologische Dienst werd in 2011 onderzoek op deze site uitgevoerd. Op het kruispunt van drie grachten (6/65/185) met een meerderheid aan ijzertijdmateriaal werd naast wat diagnostisch Romeins aardewerk ook een fragment van een ring met een *intaglio* aangetroffen. Deze bestaat uit een ijzeren vingerring waarin een ovale ringsteen in blauwe glaspasta met een zwarte rand gevat zit. De steen zelf is een imitatie van *nicolo*, een soort van agaat of lagensteen met een blauwe bovenlaag op een zwarte onderlaag. De gem zelf is goed bewaard en beeldt een sater af die naar links kijkt. Te herkennen attributen zijn een herdersstaf in de rechterhand en mogelijk een hertenkalfsvel over de arm en links waarschijnlijk een druiventros in de hand. Men situeert de gem in de tweede helft van de eerste tot de eerste helft van de derde eeuw na Chr. Een dergelijke ring met afbeelding van een sater kan gezien worden als een welvaartssymbool. De positie van de *intaglio* wijst in elk geval duidelijk op een ritueel depot. Er wordt verder echter niet gespecificeerd uit welke laag de ring afkomstig is en evenmin of het hier mogelijk om een bouw- of verlatingsoffer zou kunnen gaan (De Logi et al. 2011, 53).

Kruikeke Argexx (13)

Het archeologisch onderzoek werd in 2001 door de Archeologische Dienst Waasland gevoerd. Men trof er een éénbeukige plattegrond aan al kwam er uit de plattegrond zelf slechts gefragmenteerd aardewerk. In een nabijgelegen kuil werd echter een vrij volledige ‘ogenpot’ in granuleus, ruwwandig aardewerk met in kleipap opgeschilderde ogenversiering gevonden. Men zag dit baksel vroeger aan als Eifelwaar maar klaarblijkelijk werd het vervaardigd in een ruime zone van de Maasvallei tot in het Rijnland. In Oost-Vlaanderen is slechts één verwant stuk uit Velzeke gekend (De Clercq 2009, 19). Er wordt geen uitspraak gedaan over bouw- of verlatingsofferaspect.

Menen Kortewaagstraat (14)

In 2006 en 2007 werd er in Menen archeologisch onderzoek verricht door het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed ter hoogte van de Kortewaagstraat. Ten noorden en zuiden van de Romeinse weg bevond zich een nederzettingszone, de oostelijke sector betrof eerder een artisanale zone. Op het noordelijke erf werd in de opvulling van gracht 30 een zeer

grote hoeveelheid nederzettingsmateriaal gevonden. Onder andere een vuurbok met gestileerde runderkop, fragmenten van maalstenen en wetstenen, geoxideerde fragmenten ijzer en heel wat weinig-gefragmenteerd aardewerk dat gedateerd wordt van de pre-Flavische periode tot en met het midden/derde kwart van de tweede eeuw (Dhaeze, Verbrugge 2007, 37).

Ter hoogte van het zuidelijke erf vervolgens werden een aantal sporen aangetroffen die door het hoge aantal vondsten of door het speciale karakter van die vondsten afwijken van de normale sporen. In het centrum van de zone omsloten door grachten 57 en 60 werd een kleine kuil (kuil 89) aangetroffen die bij het couperen vol bleek te zitten met aardewerk (zie figuur 22). Deze kuil had een vierkante vorm, afgeronde hoeken, een vlakke bodem en een gigantische hoeveelheid aan scherven van zwaar verbrande, handgevormde kookpotten en een minderheid aan scherven van een eveneens sterk verbrand bord en gedraaide beker. Tenslotte vond men te midden van al deze keramiek nog een bijna volledige glazen kraal in blauw glas. Het aardewerk is dusdanig rijkelijk voorhanden dat de kuil er bijna volledig mee opgevuld is. Dit gegeven versterkt de hypothese dat de keramiek er intentioneel in geplaatst zou zijn (Dhaeze, Verbrugge 2007, 90). De context wordt in het rapport niet gedateerd maar op basis van de typologische datering van de glazen kraal (Haevernick) kon deze in de eerste eeuw geplaatst worden (Dhaeze, Verbrugge 2007, 127) en ook het grote aandeel van handgevormde kookpotten lijkt in de richting van een vroeg-Romeinse datering te wijzen.

Fig 22: Menen Kortewaagstraat: Kuil 89

Twee andere contexten roepen eveneens vraagtekens op. Het gaat om de vindplaats van twee grote vuurbokfragmenten met gestileerde ramskop. Beide werden aangetroffen in de opvulling van de paalkuil van een gebouw. De ene werd gevonden op de bodem van de noordoostelijke paalkuil van ‘gebouw 67’ en bevond zich tussen haardresten en enkele scherven aardewerk. De andere trof men aan in één van de paalkuilen van cluster 79 die vermoedelijk deel uitmaakte van ‘gebouw 70’. Beide zijn pas in de paalkuil beland na het uittrekken van de palen. De eerste context wordt in de eerste eeuw geplaatst, de tweede wordt in de tweede eeuw gedateerd (Dhaeze, Verbrugge 2007, 130). Verder springt ook ‘(paal)kuil 88’ uit de band. Een dik, zeer compact pakket houtskool werd samen met kleine fragmentjes verbrand bot op de bodem ervan aangetroffen (Dhaeze, Verbrugge 2007, 91). Er wordt geen datering vooropgesteld wat betreft deze laatste context.

De vier structuren gelegen op het zuidelijke erf werden op een kaartje aangeduid (zie figuur 23).

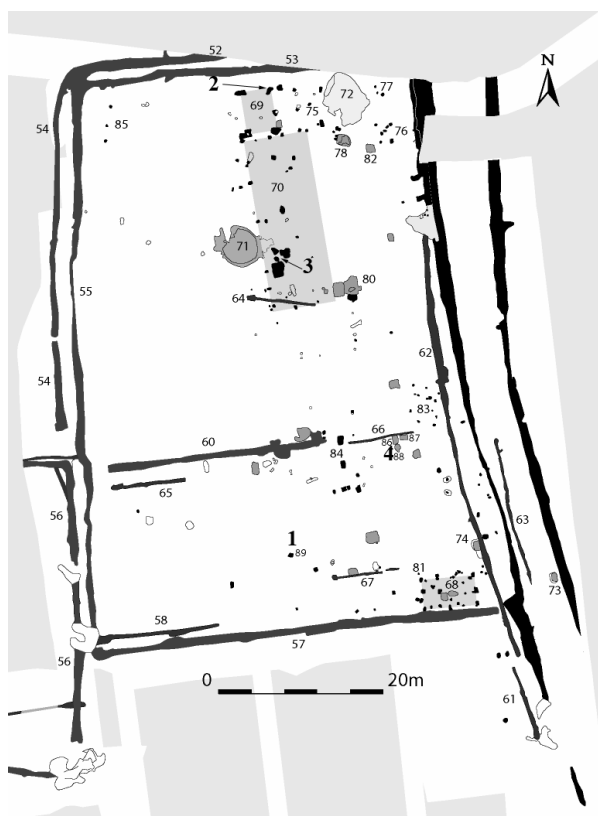

Fig 23: Menen Kortewaagstraat: grondplan van het zuidelijke erf (1: kuil 89, 2: paalkuil van gebouw 69, 3: paalkuil van cluster 79, 4: kuil 88)

Opvallend in verband met deze specifieke site is de grote link met vuur. Hierop wijzen de vuurbokken, het verbrand aardewerk en bot, de haardresten en houtskool en het geoxideerde

ijzer. De auteurs van het rapport vermelden ook de gelijkaardige contexten op de ijzertijdsites in het Maas-Demer-Schelde gebied. Hier werden immers vaak kuilen en paalkuilen boordevol verbrande kookpotten gevonden. Markant is wel het feit dat dit verbrande aardewerk bijna nooit in combinatie met houtskool wordt aangetroffen, hetgeen hier wel meermaals het geval is (Dhaeze, Verbrugge 2007, 92).

Sijsele-Stakendijke (15)

In Sijsele (bij Damme) werden tijdens het archeologisch onderzoek door Raakvlak en Ruben Willaert bvba (2010) talrijke bouwoffers aangetroffen. In verschillende belangrijke bouwtechnische onderdelen van 'Rom I' (een hoofdgebouw) werden vondsten aangetroffen. Zo kwam uit de westelijke nokstaander een wetsteen en uit de oostelijke nokstaander een weefgewicht en maalsteenfragmenten. Ook de toegangspartijen waren voorzien van materiaal; er werden verschillende maalsteenfragmenten in de ingangspaalsporen van de noordelijke zijde ontwaard. Verder werden er weefgewichten en een wetsteenfragment in verschillende paalkuilen aan de zuidelijke zijde gevonden. Naast dit hoofdgebouw bevond zich een grachtsegment met een ruime hoeveelheid aardewerk. Het aardewerk maakte bijna één derde van de keramiek op de site uit en bestond voornamelijk uit handgevormd aardewerk. Daarnaast werd er tevens een vuurbokfragment in aangetroffen. Palend aan een vlakbij gelegen hoofdgebouw (Rom II) bevond zich een waterput met onderaan een groot maalsteenfragment. Jammer genoeg was het niet duidelijk of het fragment in de aanlegkuil dan wel in de onderste laag van het dempingspakket zat. Er kan dus geen uitsluitsel gegeven worden in verband met het tijdstip van depositie (De Gryse et al. 2012, 39-70).

Zowel het hoofdgebouw als de waterput werden op basis van aardewerkstudie en koolstof-14 datering gedateerd in de midden- of laat-Romeins periode, meer specifiek tussen 160 en 270 na Chr. (De Gryse et al. 2012, 75).

Sint-Denijs-Westrem The Loop (16)

Drie verschillende onderzoeken werden tussen 2007 en 2011 uitgevoerd. Achtereenvolgens en in chronologische volgorde zullen de drie projecten worden besproken wat betreft het voorkomen van bouw- en verlatingsoffers. Globaal genomen kan gezegd worden dat deze site één van de rijkere is op vlak van rituele deposities in de domestieke sfeer. Wellicht is ook de grote oppervlakte van de site hier niet vreemd aan. Enkel de bijzondere vondsten werden besproken en in de databank opgenomen. Het gefragmenteerde aardewerk, hoewel soms

uitbundig aanwezig en naar mijn persoonlijk aanvoelen veel gevarieerder dan op andere sites, werd meestal niet in de bespreking mee opgenomen.

In *zone I* werd in 2007 terreinwerk uitgevoerd door een aantal projectarcheologen die wetenschappelijk begeleid werden door de Universiteit Gent. In een 4-tal gebouwplattegronden vond men offers terug. In totaal werden er 7 plattegronden van hoofdgebouwen teruggevonden.

‘Gebouw A’ (zie figuur 24) heeft in beide massieve nokstaanders samen 12 van de 38 MAI (voor het gehele gebouw) zitten. Dit op zich is al een bijzondere verhouding, maar verder zat er in nokpaal 14827 een *terra sigillata* bord van het type Dragendorff 36 dat op opvallende wijze werd gebroken door er een cirkelsegment uit te breken en de breukranden egaal bij te vijlen. Voorts is het exemplaar in twee stukken gebroken. In Tongeren en Velzeke werden ook al dergelijke intentionele halfcirkelvormige inkervingen in potten aangetroffen, met dat verschil dat het daarbij om respectievelijk een stedelijk en secundair centrum (of *vicus*) gaat (Hoorne et al. 2009). Men tracht dit fenomeen te verklaren langsom de mythe van de hond of wolf die een stukje uit de maan probeert te bijten. Deze mythe zou afkomstig zijn uit de Oudnoorse mythologie (cfr infra). In dezelfde geest zou een doorboorde bodem van een Scheldevalleikruik uit dezelfde nokstaander mogelijk een rituele behandeling kunnen ondergaan hebben. Het huis wordt in de late eerste eeuw tot eerste helft van de tweede eeuw gedateerd (Hoorne 2010, 100-102). Op figuur 25 zien we zowel de Dragendorff 36 als de doorboorde kruik.

Fig 24: Sint-Denijs-Westrem Zone 1: gebouw A met Drag. 36 met uitgehaald cirkelvormig segment in nokpaal

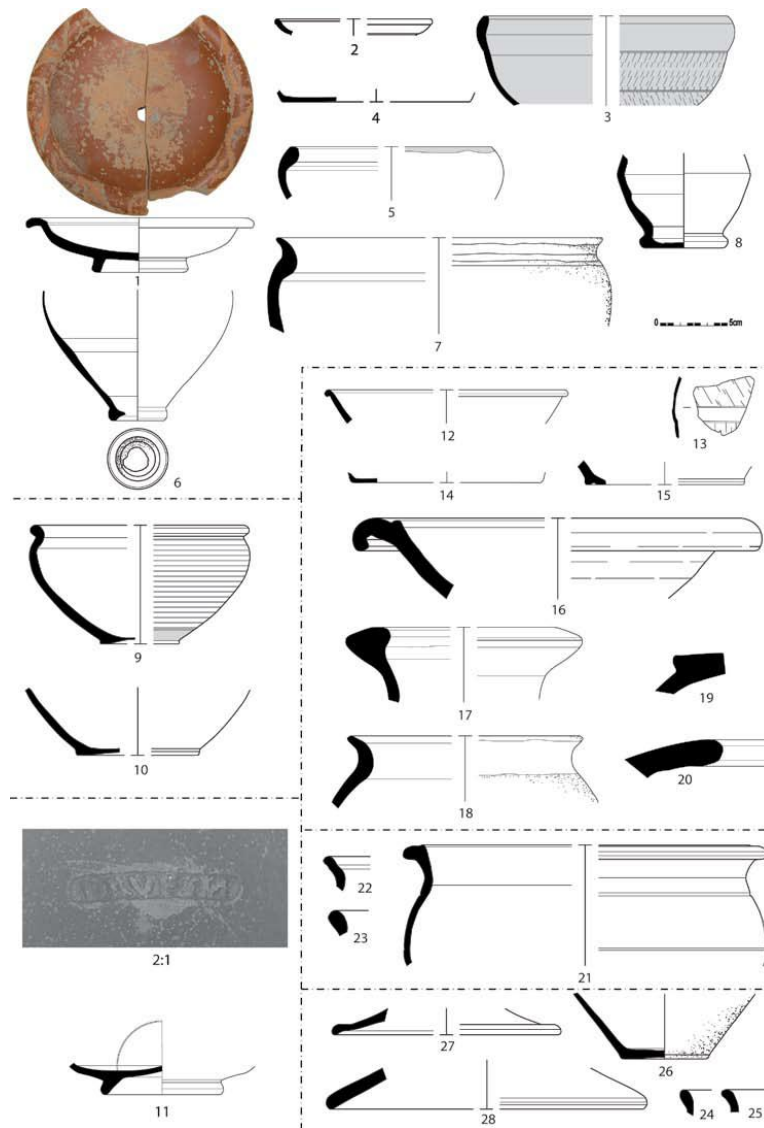

Fig 25: Sint-Denijs-Westrem Zone 1: gebouw A (1: Drag. 36 met uitgehaald cirkelvormig segment, 6: doorboorde Scheldevalleikruik)

Uit alle palen van ‘gebouw C’ komen telkens één of meerdere wetstenen. Het fenomeen van de wetstenen werd (cfr infra en supra) ook reeds op vele andere sites opgemerkt. Ook bij herbestudering van rapporten van oudere opgravingen op Flanders Expo kon men wetstenen in paalkuilen ontwaren. Daarnaast werden nog een aantal andere niet-keramische vondsten gedaan. Verschillende niet-identificeerbare stukken metaal en steen, een fragment van een fibula en een horizontale plank werden gerecupereerd en daarnaast vormde een volledige maalsteen in bleekgrijze steen uit hoekpaal 13012 (zie figuur 26) de meest opzienbarende vondst (Hoorne 2011, 107).

Fig 26: Sint-Denijs-Westrem Zone 1: gebouw C, volledige maalsteen uit hoekpaal

Wat ‘gebouw D’ betreft zijn voornamelijk nokstaanders 15387 en 15436 vermeldenswaardig. Beide bevatten een fragment van een bord in reducerend gebakken gedraaid aardewerk. Het fragmentaire karakter van de vondsten wijst niet meteen op een offer maar anderzijds is het voorkomen van een gelijkaardig soort vondst in twee gelijkaardige palen wel frappant. Verder werden ook in dit gebouw wetstenen in dragende palen aangetroffen. Het gebouw wordt met voorzichtigheid gedateerd tussen 80 en 200 AD (Hoorne 2011, 113).

Opnieuw het voorkomen van een wet- of wrijfsteenfragment is in een nokpaal (12015) van ‘gebouw F’ opvallend. Men pleit voor een algemene tijdsfork van 70-210 AD (Hoorne 2011, 117).

In zone 5 *Brug noord* werd door Gate Archaeology onderzoek verricht in 2010. Een zevental gebouwplattegronden hadden offers in hun paalkuilen meegekregen. Het zou ons te ver leiden de volledige inhoud van elk ‘materiaalrijk’ paalgat te vermelden maar hier volstaat een opsomming van de meest bijzondere en niet-gefragmenteerde vondsten. Wel zal vooreerst ter illustratie één voorbeeld van de inhoud van een paalspoor worden meegegeven.

Wandpaal 51122 van ‘gebouw 1’ bijvoorbeeld bevatte 3 randen ijzertijdaardewerk, 1 fragment silex, 1 stuk metaal, 2 brokken huttenleem of stukken van een vuurbok, 1 randfragment in blauw glas van een fles, 2 randen en 2 wanden van een *terra nigra* beker, 1 wand zoutcontainer en 22 wanden in handgemaakt aardewerk (waarvan 1 met kamstreepversiering). In verband met die laatste groep kan een deel mogelijk verspit ijzertijdmateriaal zijn. Uit een andere wandpaal kwamen ook objecten tevoorschijn en de inhoud van beide palen samen wijst richting een datering tussen 70 en 125 n. Chr (Hoorne 2010, 72).

‘Gebouw 2’ is quasi op dezelfde plaats gebouwd als ‘gebouw 1’ en heeft vergelijkbare afmetingen. Men heeft echter het gebouw met twee traveeën vervangen door één met drie traveeën. In 3 wandpalen kwam materiaal voor maar het merendeel betreft divers gefragmenteerd aardewerk en stenen of keitjes. In wandpaal 51123 kwam wel een volledige wetsteen voor. Ook voor gebouw 2 lijkt een datering van 70 tot 125 n. Chr. aangewezen (Hoorne 2010, 72-74).

‘Gebouw 3’ en ‘gebouw 4’ overlappen en oversnijden elkaar en het is niet altijd even duidelijk welke paal bij welk gebouw hoort. In 2 nokpalen en 1 wandpaal werd materiaal aangetroffen: in nokpaal 51033 onder andere een aantal verbrande objecten (dakpan en silex) en een met streepjes versierde wetsteen; in nokpaal 51034 onder meer drie zwaar verbrande stukken vuursteen en één fragment maalsteen. Op basis van het aardewerk uit de wandpaal kon men een datering van 70-125/150 n. Chr. vooropstellen (Hoorne 2010, 77).

Uit ‘gebouw 5’ kwam eveneens heel wat materiaal naar boven, ook hier echter bestaat het leeuwendeel uit fragmentarisch aardewerk. Wandpaal 51001 leverde echter ook twee kleine fragmenten verbrand bot op en wandpaal 51156 onder meer een wetsteen. Nokpaal 51116 werd oversneden door een andere paal en de contexten geraakten vermengd op het terrein, waardoor het materiaal niet goed te scheiden meer was. Men vond tussen het gemeenschappelijke materiaal onder andere ook een spinschijf of schijf met doorboring gemaakt van een wandscherf. Wat betreft de datering kon geen betrouwbare tijdsfork vooropgesteld worden omwille van de contaminatie van de contexten (Hoorne 2010, 83-84).

Uit ‘gebouw 6’ is er in drie paalsporen opnieuw zeer veel keramisch en stenig materiaal voorhanden. Uit wandpaal 51157 kwam verder ook een fossiele schelp, maar die is mogelijk afkomstig uit een stuk Doornikse kalksteen. In paal 51152 zaten 1 groot en 10 kleinere fragmenten van een maalsteen. Wandpaal 51142 zat boordevol (gefragmenteerd) aardewerk. Deze palen lijken een datering in de tweede eeuw te hebben (Hoorne 2010, 89).

Verder bevatte nokpaal 51090 van ‘gebouw 8’ naast een aantal scherven in handgemaakt aardewerk ook nog een stukje verbrande silex en een minuscule fractie verbrand bot (Hoorne 2010, 95).

In totaal werden 8 wetstenen gevonden in verschillende wandpalen van de gebouwen. Het herhaaldelijk voorkomen van dergelijke vondsten, vaak in de wandpalen (zie ook supra, gebouwen in zone 1) is een extra aanwijzing voor het intentionele karakter van deze artefacten/objecten (Hoorne 2010, 98).

In Zone 5 / ECPD werd in 2011 ook door het Ghent Archaeologic Team bvba opgegraven. In ‘gebouw 1’ op erf 1 werden in een aantal nok- en wandpalen planken aangetroffen, maar deze zijn mogelijk bedoeld als stabilisering of extra fundering (Hoorne 2011, 51-54). Uit nokpaal 50572 kon vooral vroeg-Flavisch aardewerk worden gehaald, maar uit wandpaal 50857/50858/50859 kwam naast keramiek ook nog 1 fragment maalsteen en verbrand bot (Hoorne 2011, 59). Aan het uiteinde van gracht 50850 die erf 1 aan de westzijde begrenst kwam een grote hoeveelheid aardewerk (*terra sigillata*, *terra nigra*, pompejaans rood, kruikwaar, kruikje uit Bavay, grijsgedraaid aardewerk, zoutcontainer) aan het licht. Wellicht is hier een depositie gebeurd (Hoorne 2011, 71).

In beide nokpalen van ‘gebouw 4’ op erf 2 vond men naast het courante, gefragmenteerde aardewerk ook verbrand aardewerk. Drie verbrande bodemfragmenten van een Dragendorff 33 of 18/31 in *terra sigillata* met de resten van een stempel en 2 andere niet-nader geïdentificeerde verbrande scherven bevonden zich in nokpaal 50508 (Hoorne 2011, 73). Uit nokpaal 50530/50531/50532 kwam onder meer een zwaar verbrand *mortarium* uit Bavay, verder ook 1 rand en 3 wanden van zwaar verbrand aardewerk, mogelijk eveneens afkomstig van een *mortarium*. Het gebouw wordt gesitueerd in het vierde kwart van de tweede eeuw tot begin derde eeuw n. Chr (Hoorne 2011, 79). Voorts bevond zich op dit erf een waterput (50480) met een rommelige houten beschoeiing maar met binnenin de bekisting op de bodem een zeer opmerkelijke vondst (zie figuur 27). Het betreft een volledig intact, houten object dat gedetermineerd wordt als een wiel, wat voor de Romeinse periode in Vlaanderen een unieke vondst is. Waarschijnlijk betreft het hier een verlatingsoffer. De waterput word gesitueerd tussen het midden van de eerste en de tweede eeuw n. Chr (Hoorne 2011, 91).

Fig 27: Sint-Denijs-Westrem Zone 5 / ECPD: intact wiel op bodem van waterput binnenin bekisting

Op erf 3 kwam naast een woonstalhuis (gebouw 7) met veel aardewerk in één nok- en twee wandpalen (Hoorne 2011, 99) ook een boomstamwaterput (50710) aan het licht. Helemaal onderaan bevonden zich verschillende planken, schijnbaar wanordelijk in de bodem achtergelaten. Een volledige pot die op zijn zij lag, bevond zich tussen dit pakket (zie figuur 28). Het betreft een handgemaakte tot traag nagedraaide kookpot die volledig intact is (zie figuur 29). Op de rand is een *coating* aangebracht, terwijl de oppervlakte van de pot boven de buik versierd is met een patroon van kruisende gladdingslijnen gescheiden door een horizontale gladdingslijn. Het aardewerk wordt gedateerd in de tweede eeuw n. Chr en wordt door de auteurs als bouw- of verlatingsoffer geïnterpreteerd (Hoorne 2011, 108, 115).

Fig 28: Sint-Denijs-Westrem Zone 5 / ECPD: intacte pot gelegen op de zij op bodem van waterput tussen wanordelijk pakket planken

Fig 29: Sint-Denijs-Westrem Zone 5 / ECPD: handgemaakte tot traag nagedraaide kookpot

Sint-Gillis-Waas Kluizenmolen (17)

De site werd onderzocht door de Archeologische Dienst Waasland en de vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van de Universiteit Gent. Het onderzoek startte in 1989 en duurde tot 1999. Er werden 3 Romeinse erven aangetroffen. In het derde slechts fragmentarisch bewaarde erf werd een gebouw blootgelegd dat wordt gedateerd in de tweede eeuw. In de paalkuilen werd verkoold graan aangetroffen waardoor men vermoedt dat het hier om een graanopslagplaats gaat (De Clercq 2009, 16). Het graan werd destijds door Vermeulen niet als een bouwoffer aanzien maar mij lijkt de aanwezigheid van verkoold graan geen toeval te zijn en te wijzen op iets meer. Niet-verkoold graan kan er gemakkelijk accidenteel in verzeild geraakt zijn, maar verkoold graan duidt toch op een zekere speciale behandeling en/of intentionaliteit.

Meer recentelijk onderzoek op dezelfde site (eind 2009-2011) bracht op de bodem van een waterput minstens vier runderonderkaken aan het licht. Mogelijk kan dit als verlatingsoffer aanzien worden. In totaal werden een vijftal waterputten uit verschillende fases aangetroffen en in geen van allen deed men gelijkaardige vondsten. Wel moet hier opgemerkt worden dat deze waterput niet in de onmiddellijke nabijheid van een erf gelegen was en mogelijk in verband kan gebracht worden met een artisanale zone. Door praktisch-technische omstandigheden echter kon de zone rondom de waterput niet verder opengelegd worden. Hierdoor kon deze niet in zijn oorspronkelijke context gekaderd worden en kan men *de facto* geen uitspraak doen over het al dan niet interpreteren van deze beenderresten als verlatingsoffer op een rurale site.

Tijdens hetzelfde onderzoek werd in een woonstalhuis uit de 2e – 3e eeuw n. Chr. een groot fragment (één derde) van een *terra nigra* bord in een deels oversneden paalspoor teruggevonden. Aangezien het niet duidelijk is tot welk van beide paalsporen (en dus ook welk van beide gebouwplattegronden) het bord behoort kan hier niets geconcludeerd worden over bouw- dan wel verlatingsoffer. Vermoedelijk is het wel één van beide.

Tenslotte werd in een waterput een fibula aangetroffen, die tussen twee planken geprangd zat. Ook deze wordt omwille van zijn ongewone positie en intactheid aanzien als mogelijk een verlatingsoffer (mondelinge overlevering Jeroen Van Vaerenbergh).

Sint-Niklaas Europark Zuid (18)

Ter hoogte van Sint-Niklaas Europark Zuid werd in 2009 onderzoek gevoerd. In de vulling van een waterput (Flavische periode – eind 2e eeuw) werd één volledige wetsteen gevonden. Mogelijk gaat het hier om een verlatingsoffer. Op de hoek van een enclosgracht ter hoogte van de grens van de site werd eveneens een wetsteen aangetroffen. Op de hoek van 2 andere erfomgrenzende grachten werd een dump keramiek opgediept. Beide maken ook kans om door te gaan voor een verlatingsoffer. Verder werd in één van de vier palen van een geïsoleerde spieker een bronzen armband gevonden. Er bestaat geen zekerheid omtrent het al dan niet Romeinse karakter van deze vondst en bij uitbreiding omtrent deze spieker. Er werd immers ook ijzertijd materiaal in de paalsporen van de spieker aan het licht gebracht. Zo het hier wel degelijk om een Romeins exemplaar gaat, dan hebben we wellicht met een bouwoffer te maken (mondelinge overlevering Jeroen Van Vaerenbergh).

Varsenare d’Hooge Noene (19)

De site werd in 1995 opgegraven door Yann Hollevoet van het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium. Wat de Romeinse periode betreft werd een greppelsysteem en één Romeinse huisplattegrond aangetroffen. Het gebouw (zie figuur 30) bevatte een aantal indicaties voor rituele deposities, al werd dit zo niet geïnterpreteerd door de opgraver. Uit de middenstaander (34) kwam een aantal driehoekige weefgewichten en verbrand handgemaakt aardewerk, fijn vaatwerk en gewoon aardewerk. Een niet onbelangrijk feit is dat meerdere scherven passen aan exemplaren die aangetroffen werden in een kuil gelegen aan de noordwestelijke zijde van het gebouw. Deze kuil van ca. 2 op 0,5 meter lag op 4 meter van de korte wand. Het betreft een houtskoolrijk spoor dat quasi volledig gevuld werd met verbrande scherven van minimum 25 exemplaren handgevormd aardewerk. Wat het gedraaide aardewerk

betreft vond men scherven van *terra nigra* en mogelijk ook *terra rubra*, fragmenten van kruiken en een complete beker van het type Holwerda 26 en een imitatie van een beker in gebronsd aardewerk met noppendecor. Op basis van de *terra nigra* en *terra rubra* kon de context in het eerste kwart van de eerste eeuw geplaatst worden (De Clercq 2009, 8).

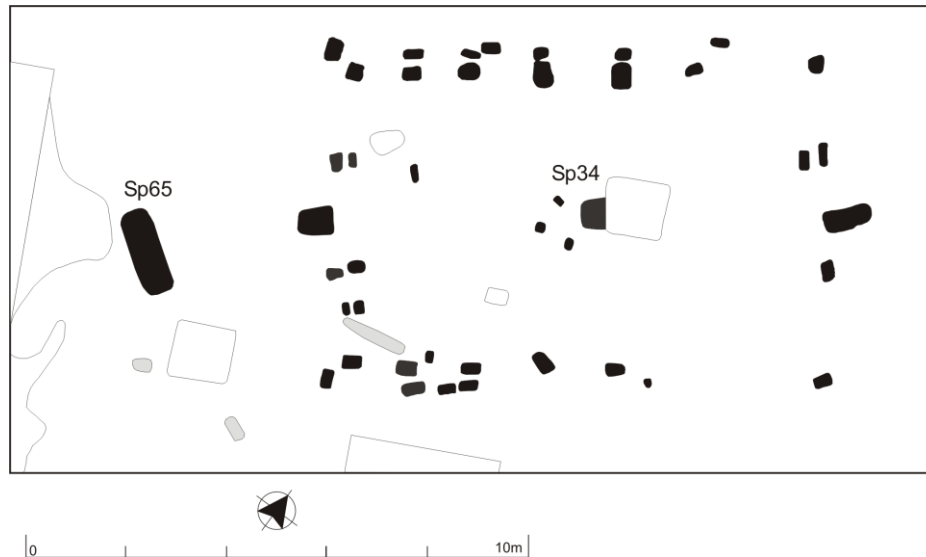

Fig 30: Varsenare d'Hooghe Noene: enige huisplattegrond op de site met paalspoor 34 en kuil 65 aangeduid

Aangezien sommige scherven uit kuil 65 passen aan de vondsten uit de centrale nokstaander 34 kan men op basis daarvan vermoeden en aannemen dat beide kuilen gelijktijdig of zeer kort na elkaar gevuld zijn geraakt. Dat het materiaal doorgaans compleet is wijst op het feit dat er weinig tijd zat tussen het in onbruik raken van het materiaal en het deponeren. Yann Hollevoet interpreteert de vulling van kuil 65 als pottenbakkersafval van het type *householdproduction*. Hiertegen brengt Wim De Clercq een aantal argumenten in om aan te tonen dat er ook andere interpretaties mogelijk zijn. Ten eerste is er naast de volledige handgevormde pottenreeks ook een niet onaanzienlijke hoeveelheid geïmporteerd vaatwerk aanwezig (al stond dit niet als dusdanig vermeld in het rapport). Ten tweede is zowel het lokale als het importaardewerk even sterk verbrand, wat strijdig is met de hypothese van het afval van een ovenlading gezien beide soorten aardewerk andere baktechnieken vereisen en tot verschillende '*modes of production*' behoren. En tenslotte bevatten beide categorieën vaatwerk vrij complete individuen die na in onbruik geraakt te zijn gelijktijdig gedeponerd moeten geweest zijn. Daarenboven ligt kuil 65 precies op de noklijn van het huis. Dit alles doet vermoedens richting een bouw- of verlatingsoffer rijzen (De Clercq 2009, 8).

Zelee Kamershoek (20)

Te Zelee Kamershoek werd een meerperiodensite blootgelegd. Door een samengesteld team van archeologen werd een erf uit de Gallo-Romeinse periode aan het licht gebracht. In het zuidelijke gedeelte van de nederzetting kon net binnen het bereik van de opgravingszone nog worden vastgesteld dat in de opening tussen twee grachten mogelijk een derde gracht begon. Een volledig reconstrueerbare handgevormde kookpot werd in grote fragmenten op de bodem en vlak bij de aanzet van de structuur aangetroffen. Aangezien echter dit spoor maar in beperkte mate in het opgravingsvlak viel, kan helaas niet worden uitgesloten dat hier een ander spoor (zoals bijvoorbeeld een kuil) werd aangesneden (De Clercq et al. 2005, 181).

Verspreid over het terrein komt een aantal kuilen voor. De meeste van deze kuilen zijn echter gelegen in of in de onmiddellijke nabijheid van hoofdgebouw A. Sommige zijn diep, andere eerder ondiep ingegraven. Mogelijk hadden ze een opslagfunctie en zijn ze dus als profaan te interpreteren, maar even goed is hier iets meer aan de hand. In de zuidwestelijke hoek van een spiekerachtige constructie (gebouw B) werd een kuil aangesneden waarin gefragmenteerd aardewerk uit de late 2^e of zelfs 3^e eeuw werd aangetroffen. De positie van de kuil suggereert dat beide met elkaar geassocieerd waren. De meest opvallende kuil echter is kuil 444 met een vierkante aflijning en humeuze vulling. Op de bodem van deze kuil vond men verschillende handgemaakte potten, een kraaltje, een fragment van een geverniste beker en wat *tubulus*- en dakpanfragmenten. Het gaat hier om een depot van Germaans en meer bepaald Fries aardewerk, dat in de tweede helft van de derde en het eerste kwart van de vierde eeuw kan worden gesitueerd. Gezien dit depot gelinkt wordt aan de immigratie van Germanen kan deze context onmogelijk als een puur Romeins verlatingsoffer geïnterpreteerd worden (De Clercq et al. 2005, 187).

Het geheel van de site overschauwend lijkt geen enkele van hierboven besproken contexten overtuigend bewijs te leveren om geïnterpreteerd te kunnen worden als een bouw- of verlatingsoffer. De vondsten zullen dan ook niet in de databank worden opgenomen; de site wordt wel op de kaart vermeld gezien er wellicht minstens één context van boven besprokene ritueel zal wezen.

Zele Kouterbosstraat (21)

Door Monument Vandekerckhove nv werd in 2011 onderzoek uitgevoerd op de site van Zele Kouterbosstraat. Men trof er onder andere 4 Romeinse waterputten en minstens 6 Romeinse gebouwplattegronden aan. Uit verschillende gebouwplattegronden konden wetstenen worden gehaald (persoonlijke overlevering Maarten Bracke).

Ook werd er vlakbij een gebouw aan de westelijke zijde van het opgravingsareaal in zone 1 een waterput (140/151) aangesneden. Op de bodem ervan werd binnen de bekisting in een houten koker gevormd door enkele bijkomende planken een offer gevonden. Het offer was meervoudig en bestond uit bouw materiaal, een groot fragment van een maalsteen en gebruiks aardewerk, waaronder een volledig potje (zie figuur 31, drinkbeker in grijs aardewerk) met intentioneel gebroken rand (Herremans 2012, 73). Dit alles zou kort na de opgave van de waterput en voor de ingebruikname van de depressie als drenkpoel zijn gedeponneerd. Voornamelijk de nauwkeurig afgebroken rand wijst hier in de richting van een verlatingsritueel (persoonlijke overlevering Maarten Bracke).

Fig 31: Zele Kouterbosstraat: drinkbeker als verlatingsoffer in waterput

8.2. Ter vergelijking: voorbeelden van een aantal bouwoffers uit vici, militaire structuren en stadscontexten

Aalter-Loveld

In Aalter-Loveld werden in het verleden heel wat aanwijzingen voor bouw- en/of verlatingsoffers aangetroffen. Zo werd er in '92 in een stenen waterput een reeks houten voorwerpen aangetroffen waaronder een stemsleutel en een unieke panfluit in buxus-hout van Mediterraanse afkomst. Verder ook enkele ijzeren hamerbijlen, een gouden fibula, bronsbeslag en een aantal munten. Markant zijn vooral twee volledige en ongebruikte maalstenen (ligger en looper) in Eifelbasalt die een grotere afmeting (diameter 60 cm) hebben dan de gewoonlijke exemplaren die men aantreft op Romeinse nederzettingen. Ze werden bij opgave van de put gedumpt en zijn bijgevolg te interpreteren als verlatingsoffers (Hoorne, De Clercq, Verbrugge 2007, 15-17). Het jaar daarop werd in de stenen funderingen van het muurwerk een groot fragment van een gestileerde vuurbok aan het licht gebracht (Hoorne, De Clercq, Verbrugge 2007, 17). Ook tijdens het meest recente onderzoek door de Kale Leie Archeologische Dienst in 2006 werd een grote structuur rijk aan afbraakmateriaal gelinkt aan de opgave van het stenen gebouw en de naastliggende waterput (Hoorne, De Clercq, Verbrugge 2007, 43). Deze site valt echter duidelijk te situeren in de militaire sfeer en kan *de facto* niet in rekening worden gebracht.

Harelbeke

In 1969 werd in deze *vicus* een klein bronzen everbeeldje aangetroffen, maar de context is in deze niet gekend. Tijdens de jaren '70 werden verder reeds verschillende waterputten onderzocht en in één daarvan werd een bronzen ketel aangetroffen (Ooghe, De Brabandere, Despriet 1979, 40-46).

In 2010-2011 werd op de site 'Harelbeke Dennenlaan' onderzoek uitgevoerd door Gate Archaeology. De hoofdmoot van de sporen wordt gesitueerd tussen 165 en 215 n. Chr. In een aantal waterputten zijn er indicaties van zowel bouw- als opgaveoffers. In drie waterputten (131, 57, 2988) werden kort na de constructie en net vóór de ingebruikname munten geofferd. Het gaat in de drie gevallen respectievelijk om een *dupondius* van Hadrianus en één van Antoninus Pius, een *sestertius* van Antoninus Pius en een *sestertius* van Hadrianus. In de lagen die zich net na de opgave in waterput 57 ontwikkelden bevonden zich de duigen van een emmer, een quasi volledige zwarte glazen armband, drie leerfragmenten die wellicht

afkomstig zijn van een beursje alsook twee bijlen. Ook in de aanlegtrechter trof men een aantal archeologica (aardewerkscherven, *tegulae*, een *imbrex*, maalsteenfragmenten en zandsteenfragmenten) aan.

In waterput 2988 werd naast de *sestertius* van Hadrianus op de bodem in de opvullingslagen ook nog een gebroken kruikamfoor en een bijna volledig handgemaakte kom aan het licht gebracht. Klaarblijkelijk werden er bij vorige opgravingen in de *vicus* ook reeds munten aangetroffen maar werden deze nergens als bouwoffer geïnterpreteerd (Deconynck, Verbrugge, Van Hecke 2012, rapport in opmaak dus zonder paginering).

Tijdens het onderzoek in november 2011 door de Universiteit Gent op de site ‘Harelbeke Huyzentruyt’ kwamen voor tussen de grijze glauconietlaag en de gebruiksfaselaag: een zilveren denarie, een intacte ongebruikte *fibula*, een volledige kruik en tot slot een aantal fragmentarische zoutcontainers. Deze objecten zullen dus net zoals dat het geval was voor Harelbeke Dennenlaan in de waterput gedeponneerd zijn net vóór de ingebruikname. We kunnen dus ook deze beschouwen als bouwoffers. In de gebruikslaag en de opvullingslaag zat verder amper materiaal. In de stortlaag van een andere waterput zat een munt waarop het hoofd van Albecanus stond afgebeeld en verder ook *fibulae*, *terra sigillata* en andere luxewaar. Tenslotte dient ook spoor 69 in deze vermeld te worden. Het gaat om een kuil die volledig gevuld was met aardewerk en bijgevolg eventueel de veruitwendiging van een verlatingsoffer zou kunnen zijn (persoonlijke mededeling Gertjan Plets).

Kruishoutem Kapellekouter

Vanaf 1990 werd te Kruishoutem Kapellekouter door de vzw Archeologische Werkgroep Zuid-Oost Vlaanderen onderzoek verricht. Uit de vier onderzochte waterputten kwamen grote hoeveelheden materiaal naar boven. Wanneer we de voornaamste vondsten bekijken kan vermoed worden dat het hier niet uitsluitend om afval gaat. Onder het aardewerk trof men na reconstructie een paar *terra nigra* bekers, enkele handgevormde potten, een kruikamfoor en een 4^e eeuwse voetschaal aan. Katrolfragmenten, een vuurpook, hengsels van emmers, kettingschakels en nagels maakten de sectie ijzerwaren uit. De bronzen voorwerpen bestonden uit mantel- en haarspelden, armbanden, beslagstukken en enkele munten. Deze laatste bevonden zich in de aanlegtrechter en kunnen dus als bouwoffer geïnterpreteerd worden. Verder vond men ook de arm van een groot beeld dat mogelijk een godheid voorstelde. Fragmenten van meubels, kommen en tal van andere objecten vertegenwoordigden de houten voorwerpen. Voorts leverde één van de putten vrij veel resten op van schoeisel alsook

fragmenten van kledij. Bouwmateriaal kwam eveneens in grote getale voor: vermeldenswaard zijn massa's dakpanfragmenten, Doornikse kalksteen en ook gewone veldsteen. Daarnaast kwamen ook veel fragmenten van maalstenen voor. Wat slachtafval betreft kunnen o.a. beenderen van rund, schaap, geit en varken en daarnaast ook resten van paard en gevogelte vermeld worden. Verder werden ook eierschalen opgemerkt (Braeckman, De Bel 1993, 165-166). De variëteit en grote hoeveelheden aan materiaal kunnen mijns inziens zeker wijzen op verlatingsoffers, maar ook hier kan niets hard gemaakt worden omwille van de niet nader gespecificeerde vondst- en contextomstandigheden. Er staat ook niets beschreven over de intactheid van de objecten. Aangezien men daarenboven sterke vermoedens heeft dat Kruishoutem Kapellekouter *vicus*-allures heeft (Braeckman, De Bel 1993, 120-130) worden de vondsten niet in de databank opgenomen.

Tongeren

Tijdens het onderzoek van 1986 tot 1995 kwamen in de Kielenstraat sporen van vier woonstalhuizen aan het licht. Drie daarvan hadden een potstal waarin men zelfs hoefafdrukken van runderen terugvond. In het vierde gebouw echter trof men geen potstal maar wel twee vierkante kelderruimtes aan. Daarenboven had dit gebouw in één van zijn middenstaanders ook een bouwoffer meegekregen. Het betreft een miniatuurbeker in Belgische waar met binnenin een niet-identificeerbare inheemse munt. In hetzelfde huis werd ook een muntschat aangetroffen. De aanwijzingen voor een speciale status van de inwoners zijn legio (Vanderhoeven 1998, 161-163). Bouwoffers kwamen dus eveneens voor op urbane sites.

Velzeke

Ook in Velzeke hebben we te maken met een *vicus*. Uit het centrale gedeelte van de *vicus* werd in 'kuil 8' een complete kookpot op de bodem van deze kuil aangetroffen. Ter hoogte van 'spoor 191' werden twee omgekeerde *terra sigillata* borden op de bodem van het spoor aan het licht gebracht en verder vond men in de bovenste vullingslagen een grote voorraadpot in grijs gereduceerd aardewerk en een beker in handgemaakt aardewerk (De Schieter, De Mulder 2005). De vondsten op de bodem zouden als bouwoffers kunnen bestempeld worden en de archeologica in de bovenste lagen als verlatingsoffers. 'Kuil 195' bezat eveneens een omgekeerd *mortarium*. Het feit dat deze vondsten omgekeerd werden aangetroffen wijst volgens De Schieter nog niet meteen op een bouwoffer, hij interpreteert de kuilen op basis

van hun opvullingsgeschiedenis eerder als afvalputten (persoonlijke mededeling Johan De Schieter), maar anderen zijn wellicht een andere mening toegedaan.

In 1997 startte het onderzoek op de site van de Kwakkel. In de vulling van een paalkuil die deel uitmaakte van een gebouwplattegrond van een klein 2-schepig gebouw zaten fragmenten van twee *terra nigra* bekers, een oranje kruikamfoor en een gebroken, doch quasi complete, versierde *terra sigillata*-kom. Het betreft een met versierde Dragendorff 37 in de stijl van decorateur Masculus uit la Graufesenque (ca. 80-120 na Chr.) (Braeckman e.a. 1997, 14).

Waasmunster-Pontrave

De site van Waasmunster – Pontrave wordt doorgaans eveneens aanzien als een *vicus* of althans toch een secundair centrum. Er werden immers *tegula*funderingen aangetroffen en de site bleek op vlak van materiële cultuur rijker te zijn dan de gemiddelde rurale site. Tijdens het onderzoek in 1994 werden in een paalkuil voor de portiek van een vermeende porticusvilla 2 *terra nigra* standvoetbekers en *terra sigillata* kommen gevonden. Men beschreef het aanvankelijk als een bouwoffer gelegen onder de drempel. Na herinterpretatie van de context echter ontdekte men dat de site genivelleerd werd alvorens er een gebouw werd neergepoot en dat de kuil deze laag doorsnijdt. De mogelijkheid bestaat dus dat er een offer werd gebracht net na het bouwen van de villa. Een andere interpretatie stelt dat het hier mogelijk om een paalkuil (in plaats van om een drempel) gaat en dat de paal werd uitgehaald waarna men een aantal objecten deponeerde. In dat geval moet het eerder als een verlatingsoffer worden gezien (mondeline overlevering Jeroen Van Vaerenbergh).

Concluderend kunnen we zeggen dat bouwoffers- en verlatingsrituelen in *vici*, militaire structuren en stadscontexten klaarblijkelijk rijkelijker en uitbundiger aanwezig zijn. Er wordt bijvoorbeeld vaker importwaar in offers aangetroffen. Men merkt ook een iets grotere diversiteit in vergelijking met de offers op rurale sites. Voor het overige zijn plaats en concept op het eerste zicht min of meer gelijkaardig.

8.3. Analyse van resultaten

In zandig Vlaanderen lijken er in de afgebakende regio (overeenkomend met het Vlaamse gedeelte van de *civitas menapiorum*) geregeld bouwoffers- en verlatingsrituelen voor te komen. Problematisch is het feit dat tot in de jaren 90 het geloof in bouw- en verlatingsoffers nog niet bijzonder groot was. Men is steeds geneigd geweest eerder functionele en praktische verklaringen te zoeken. Sinds een aantal jaar echter lijkt er zich een kentering te hebben voorgedaan; men blijft kritisch en gaat niet over één nacht ijs maar er wordt in sommige gevallen op grond van gefundeerde argumenten voor een interpretatie in de rituele sfeer gepleit.

Op basis van een inventariserend Excel-bestand (zie bijlage op cd-rom) trachtte ik alle casussen voorkomend binnen de afgebakende regio en tijdsspanne non-exhaustief te bundelen om op basis hiervan patronen en tendensen af te kunnen leiden. Gezien het hier om beperkte statistische aantallen gaat, kunnen hier slechts voorzichtige conclusies getrokken worden.

8.3.1. Definitie op basis van criteria

Terugdenkend aan de definitie van Beilke-Voigt van bouwoffers als ‘alle deposities van concrete objecten die aangetroffen worden in paalkuilen, wandgreppels, loopvlak of haardbereik’ (Beilke-Voigt 2007, 48) lijkt het hier gepast deze definitie aan de praktijk te toetsen. Omdat deze definitie veel te breed en te vaag is werden bijkomend een aantal criteria vooropgesteld. Ten eerste komen er -gelijkaardige- deposities op verschillende nederzettingen voor, voorts werden de voorwerpen vóór of tijdens de bouw intentioneel aangebracht en tenslotte is er hetzij een duidelijke selectie doorgevoerd hetzij een bijzondere behandeling aan vooraf gegaan (Beilke-Voigt 2007, 49; Gerritsen 2003; 82).

Op basis van de contexten voorkomend op de sites binnen de afgebakende regio kan gesteld worden dat als bouwoffers die objecten kunnen beschouwd worden die hetzij intact zijn, hetzij een symbolische geladenheid met zich meedragen, hetzij een speciale behandeling hebben ondergaan hetzij een combinatie van voorgaande en die tijdens de constructiefase of voorafgaandelijk aan de occupatiefase moedwillig gedeponeerd werden ter hoogte van een bijzondere plaats binnen het woonhuis of andere essentiële erfstructuren met het oog op het in stand houden of afdwingen van het welzijn en het welvaren van familie en erf. Dit is evenwel een eigen definitie.

Verlatingsoffers werden in het inleidende hoofdstuk meer diffuus gedefinieerd als de ultieme handeling binnen de ‘*site maintenance practices*’. Opnieuw op basis van de in het kader van deze thesis bestudeerde contexten kunnen verlatingsoffers gedefinieerd worden als objecten die hetzij intact zijn, hetzij een symbolische geladenheid met zich meedragen, hetzij een speciale behandeling hebben ondergaan, hetzij een combinatie van voorgaande en die na de occupatiefase of bij het verlaten van het erf gedeponneerd werden ter hoogte van een bijzondere plaats binnen het woonhuis of andere essentiële al dan niet begrenzende erfstructuren met het oog op het symbolisch afscheid nemen van het erf en het afsluiten van de woonfase of bijvoorbeeld meer specifiek het danken van de goden voor de bescherming van het huis en zijn bewoners. Ook hier betreft het een eigen definitie.

8.3.2. *Categorieën*

Materiaal

Aangezien het niet steeds eenvoudig is bouwoffers en verlatingsrituelen van elkaar te onderscheiden wanneer ze bijvoorbeeld in paalsporen voorkomen en dit verder vaak niet als dusdanig wordt onderscheiden of gespecificeerd in archeologische rapporten worden deze hier samen besproken. Op het eerste zicht zijn de meest voorkomende vondstcategorieën wetstenen, maalstenen en aardewerk. Wanneer we de objectieve gegevens die werden verzameld in een Excel-tabel abstraheren naar materiaalsoort en het geheel kwantitatief gaan bekijken (zie figuur 32, n = 103) valt op dat stenen (34%) en keramieken objecten (35%) beiden ongeveer even vaak en in de meerderheid van de gevallen voorkomen. Daaropvolgend komen offers uit organisch materiaal (14,5%) en metalen artefacten (11,6%) eveneens ongeveer even vaak maar in mindere mate voor. De minst courante bouw- en verlatingsoffers zijn glazen archeologica (4,9%). Interessant is ook de bemerking dat ongeveer 20% van de vondsten verbrand of vuurgerelateerd was. Tot deze laatste categorie behoren onder andere een vuurslag, vuurbok, verbrand aardewerk of silex met vuursporen maar daarover hieronder meer.

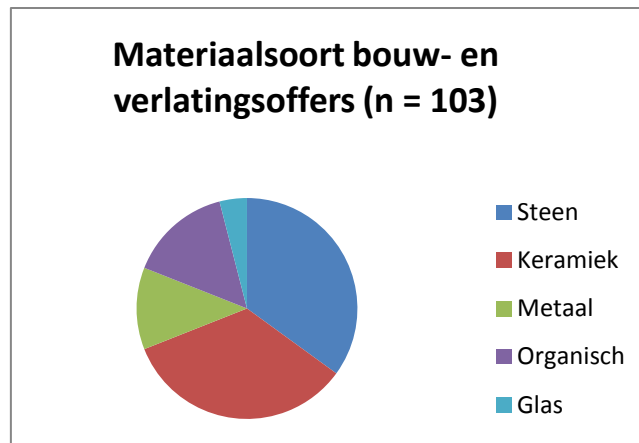

Fig 32: verdeling materiaalsoorten over contexten

Wat betreft de stenen objecten springen vooral wet- en maalstenen er uit, silex komt in mindere mate voor evenals natuursteen (zie figuur 33).

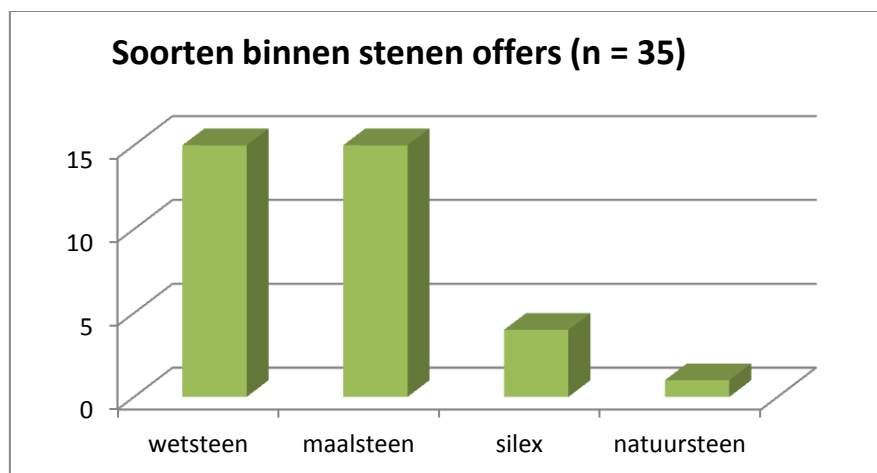

Fig 33: verdeling objectsoorten binnen stenen offers

Het leeuwendeel van de keramiek bestaat uit gefragmenteerd vaatwerk, komende uit rituele depots in grachten en paalkuilen. Verder komt er geregeld intact vaatwerk voor en komen daarna vuurbokken, weefgewichten, bouw materiaal, spinschijfjes en verbrande leem in afnemende mate voor als bouw- en/of verlatingsoffer (zie figuur 34).

Fig 34: Verdeling objectsoorten binnen keramiek offers

Metalen vondsten zijn zeldzamer en als ze voorkomen zijn ze niet zelden onidentificeerbaar. Wanneer we alle herkenbare metalen vondsten op een rijtje zetten (vuurslag, metalen pot, hamerbijl, werpspeer, bronzen meubelhengsel, veebel, fibula, bronzen armband) zien we wapens, smukvoorwerpen en gebruiksvoorwerpen terugkomen (zie figuur 35).

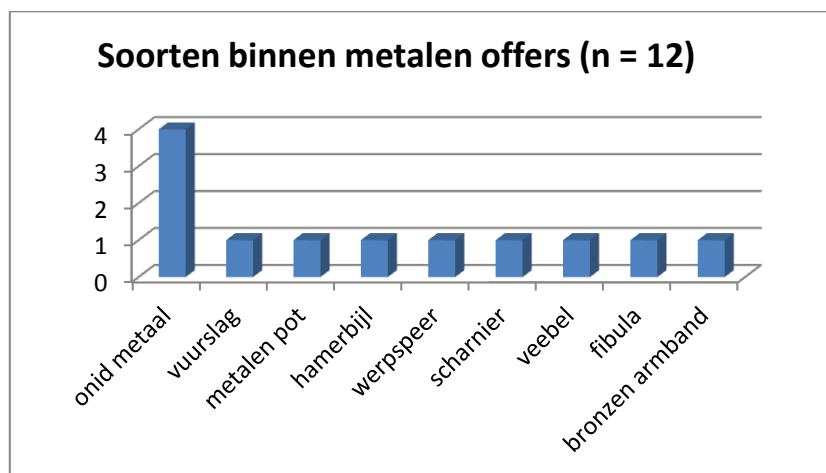

Fig 35: Verdeling objectsoorten binnen metalen offers

Opmerkelijk is het feit dat er geen munten voorkomen, in tegenstelling tot bouwooffers voorkomend in *vici* en op de militaire site van Aalter Loveld. Gezien de plattelandseconomie geen geldeconomie is, kan dit feit echter moeilijk verbazing oogsten. Wanneer we de sectie van de organische vondsten bekijken zien we dat bot de meerderheid van het materiaal uitmaakt, ook al komt dit vaak in zeer beperkte hoeveelheden voor. Verder is er melding van twee houten kommetjes, schoeisel, een houten spaan, palen of planken, gras, houtskool, een fossiele schelp, een intact wiel en verkoold graan (zie figuur 36).

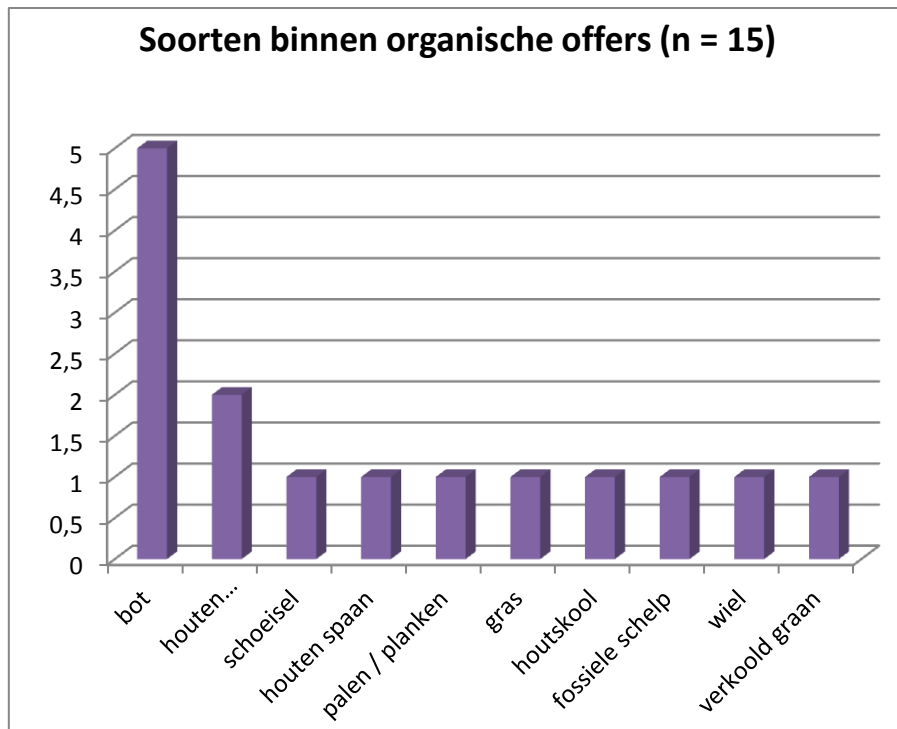

Fig 36: Verdeling objectsoorten binnen organische offers

In de wetenschap dat heel wat organisch materiaal in de Vlaamse zandgronden niet bewaard blijft kan vermoed worden dat het aandeel van de organische fractie binnen de bouw- en verlatingsoffers mogelijk veel groter is, al kan dit moeilijk achterhaald of bewezen worden. Wanneer we de glazen objecten onder de loep nemen kunnen we zien dat het hier slechts om een kleine minderheid van de gevallen gaat. Vermeldenswaard zijn één armband, drie kraaltjes en één *intaglio*.

Wanneer we het vaatwerk van wat naderbij bekijken kunnen we 3 aspecten bekijken. Niet alle aspecten zijn voor alle vaatwerkcontexten bestudeerd of geweten, wat de beperkte en geenszins statistisch significante aantallen verklaart. Wat betreft de conditie van het aardewerk zien we dat de meerderheid van het vaatwerk deels gefragmenteerd is. Verder is een aantal van de vormen intact, verbrand of in uitzonderlijke gevallen geperforeerd (zie figuur 37).

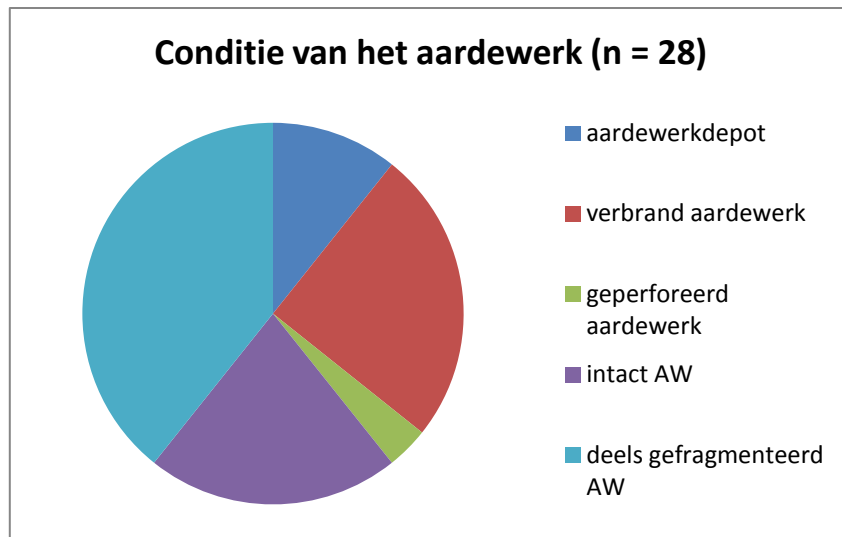

Fig 37: Conditie van het aardewerk voorkomend in diverse contexten

In verband met de vormenschat, is het aantal waarvan dit af te leiden valt eerder beperkt, maar toch kan iets gezegd worden over de meest voorkomende vormen. Meest frequent zijn de kookpot en het bord, daarnaast komen ook kruikwaar en *mortaria* voor en uitzonderlijk een aantal andere vormen (zie figuur 38).

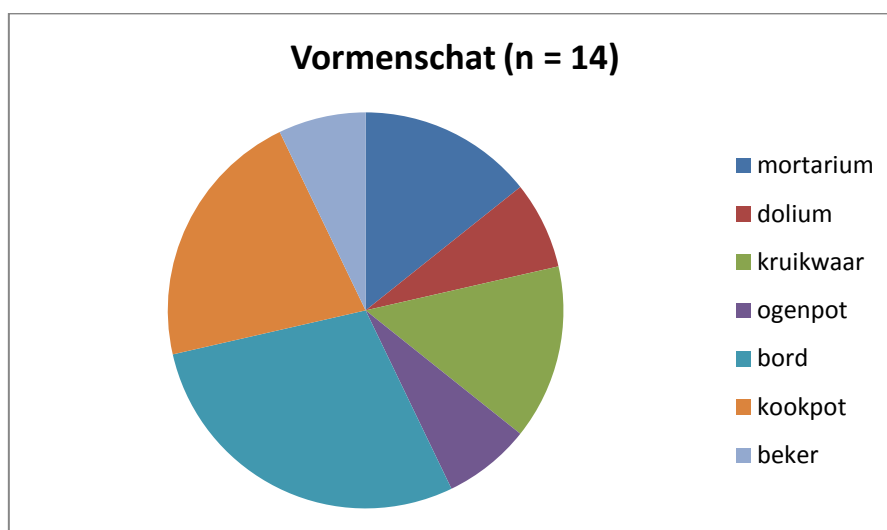

Fig 38: Vormenschat van het aardewerk voorkomend in diverse contexten

Wat het soort aardewerk aangaat maakt het handgevormde aardewerk de overgrote meerderheid van de gevallen uit, verder is er ook wat *terra sigillata* maar de importwaar is voor het overige eerder zeldzaam.

Locatie

Dragende elementen worden beschouwd als een soort van *pars pro toto* voor het gehele huis. Ook de ingangspartijen blijken afgaande op de inhoud van de paalkuilen belangrijke *loci* te zijn, hier immers treedt de overgang op van het huis naar de buiten- en onderwereld, van cultuur naar natuur (De Gryse et al. 2012, 70-71). Ook hoeken en eindpunten van *enclosures* of grachten vormden om dezelfde reden uitgelezen depositieplaatsen. Vaak trof men in de buurt van deze laatste tevens graven aan (De Logi et al. 2009, 105).

Vaakst voorkomende locaties binnen het erf zijn eerst en vooral paalsporen, ten tweede grachten en kort daaropvolgend waterputten, en ten slotte kuilen binnen of in de onmiddellijke omgeving van de gebouwplattegrond (zie figuur 39).

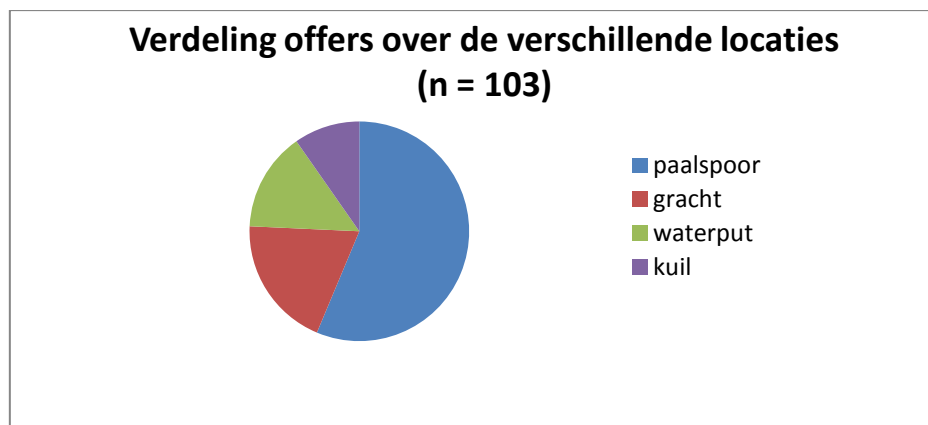

Fig 39: Verdeling offers over de verschillende locaties

Offers gerelateerd aan een haardplaats lijken amper voor te komen, maar dit is niet abnormaal gezien men zelden een haard aantreft in de gebouwplattegronden in deze regio. Wanneer men het soort paalkuilen bekijkt, blijkt dat de nokpaal in de overgrote meerderheid van de gevallen uitverkoren wordt om bouw- of verlatingoffers mee te krijgen. Op de tweede plaats staat de niet nader bepaalde paal en ten derde zijn wand- en hoekpaal zeker ook gegeerde *loci*. In eerder uitzonderlijke gevallen komen er offers in verschillende palen, alle dragende of alle palen voor (zie figuur 40).

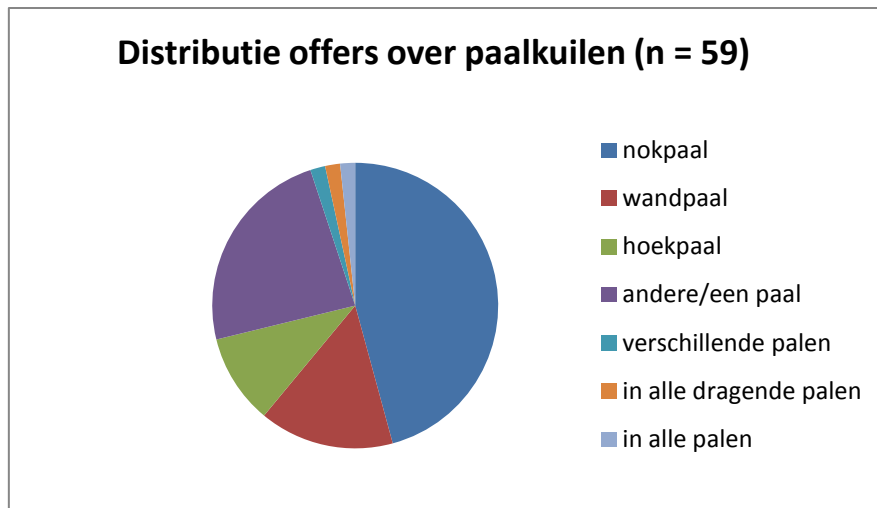

Fig 40: Verdeling offers over diverse paalkuilen

8.3.3. Datering en evolutie doorheen de afgebakende tijdszone

Bouwoffers en verlatingsrituelen lijken niet uitbundig voor te komen tijdens de eerste eeuw, waarna hun frequentie toeneemt en piekt in de tweede eeuw en hun voorkomen vervolgens weer afneemt in de 3^e eeuw (zie figuur 41). Een 30 tal offers kon niet specifiek genoeg gedateerd worden en werd derhalve niet in de grafiek opgenomen. Deze chronologische tendens volgt die van de Romeinse bewoningsgeschiedenis in onze contreien. Hoe de piek verder moet verklaard worden is niet helemaal duidelijk geweten, maar vermoed kan worden dat deze moet gekaderd worden in de rustige, welvarende en bloeiende 2^e eeuw die samenhangt met de *Pax Romana*. Dat de gewoonte verdwijnt in de onrustige, chaotische derde eeuw kan wellicht gekoppeld worden aan de invallen van de Germanen en het geleidelijk aan minder invloedrijk worden van het traditionele Romeinse polytheïsme met al haar rituelen en gewoontes. Aanvankelijk zal er zich een syncretisme met het oriëntalisme voordoen en vanaf 313 n. Chr. komt het Christendom op met het edict van Milaan. Constantijn II (337-340) is degene die een wet uitvaardigt die offers verbiedt. *Sacrificiorum aboleatur insania* ('dat de waanzin van het offeren zou gestopt worden'). Het gaat in deze evenwel om de publieke cultus maar wellicht zal er ook een invloed geweest zijn op de private cultus. Bouwoffers zullen hoe dan ook nooit helemaal van het toneel verdwijnen, want zelfs dit keizerlijk bevel kon de dusdanig diep gewortelde traditie van het offeren niet uitroeien (Stroumsa 2005, 107).

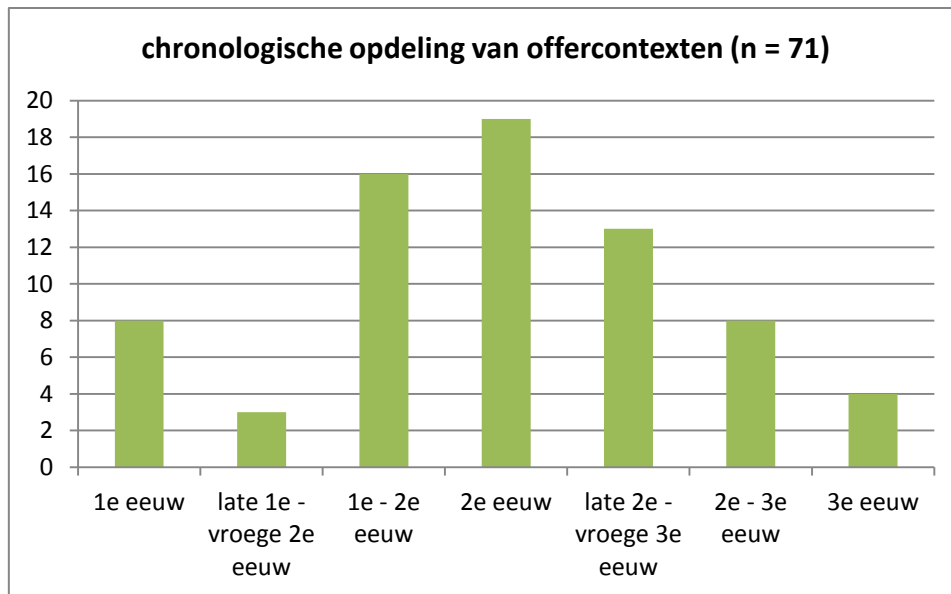

Fig 41: verdeling van offercontexten over de afgebakende tijdsperiode

8.3.4. Interpretatie

Zowel qua densiteit van bouw- en/of verlatingsoffers (zelfs indien men rekening houdt met een vertekeninggraad door allerhande tafonomische en post-depositionele factoren) als qua overtuigingskracht van de offers *an sich* is de ene site de andere niet. Heel wat mogelijke offercontexten immers worden als dusdanig geïnterpreteerd op basis van een beperkt aantal argumenten of soms zelfs een eerder intuïtief aanvoelen. In andere gevallen is het daarentegen overduidelijk dat er meer aan de hand is en worden bepaalde patronen waargenomen die moeilijk op louter toeval kunnen berusten. Vaak lijkt het weinig twijfel dat er een ritueel aspect mee gemoeid is maar kan niet achterhaald worden of we al dan niet met een bouwoffer of verlatingsritueel te maken hebben. Meestal gaat het om de combinatie van een speciale locatie en een bijzonder, een behandeld en/of een intentioneel geplaatst object. Het object is vaak symbolisch geladen en mag niet om functioneel of puur praktische reden gedeponneerd geweest zijn.

Bouw- en verlatingsoffers zijn dus ‘buitengewone’ objecten op ‘buitengewone’ locaties, waarbij buitengewoon in beide gevallen wijst op bijzonder of symbolisch geladen. Bekijken we verder de bouwoffercriteria die hierboven reeds een aantal keer werden aangehaald: ten eerste komen er -gelijkaardige- deposities op verschillende nederzettingen voor, voorts werden de voorwerpen vóór of tijdens de bouw intentioneel aangebracht en tenslotte is er hetzij een duidelijke selectie doorgevoerd hetzij een bijzondere behandeling aan vooraf

gegaan (Beilke-Voigt 2007, 49; Gerritsen 2003; 82). Wat betreft de verlatingsrituelen zijn de condities minder duidelijk maar er kan wel gesteld worden dat verlatingsoffers moeten gedifferentieerd worden van profane voorraadkuilen of afvalputten en dat ze idealiter op basis van daterend materiaal moeten kunnen gekoppeld worden aan de opgave van een structuur, erf of nederzetting. Verbrande artefacten worden o.a. op basis van parallellen uit het buitenland sneller als dusdanig geïnterpreteerd en in ieder geval is er een bijzondere link met vuur en al haar connotaties. Aangezien overlap van beide fenomenen (bouw- en verlatingsoffers) onvermijdelijk is worden beide hieronder gedeeltelijk samen besproken.

De bijzonderheid van de objecten aangetroffen in de betreffende bouwoffer- en/of verlatingscontexten kan soms moeilijk beoordeeld worden. Zoals reeds eerder aangehaald moet het offeren van oogstgerelateerde voorwerpen, zoals wetstenen en maalstenen, in de dragende elementen van het hoofdgebouw gelinkt worden aan een goede oogst, vruchtbaarheid en het voortbestaan van het huis, agrarisch bedrijf en de familie. Maar zijn maalstenen wel degelijk symbolisch geladen of werden deze gebruikt omwille van hun stabiliserende functie? En in het eerste geval: heeft het zin om maalsteenfragmenten wel als offer in rekening te brengen en aardewerkfragmenten niet? Mijns inziens zouden maalstenen of fragmenten ervan veel algemener en volgens regelmatigere patronen op sites moeten voorkomen indien deze inderdaad omwille van hun stabiliserend vermogen van groot praktisch belang zouden zijn. Gezien ze echter eerder in een microregio worden aangetroffen kunnen hierbij toch wel enige vraagtekens worden geplaatst. Wetstenen anderzijds worden ook niet zelden in paalkuilen, grachten en zelfs waterputten aangetroffen en kunnen zoals reeds gezegd moeilijker als functioneel worden aanzien. Hier moet dus wel degelijk verder gekeken worden naar de wetsteen als metafoor voor vruchtbaarheid, voortplanting en voortbestaan. Silex vervolgens kan een bliksemafwerende functie hebben (Beilke-Voigt 2007, 95). Of diende deze grondstof als materiële brug naar het verleden en dus naar de verre voorouders? Wat aardewerk betreft verwijzen spijnschijfjes en weefgewichten zoals hierboven reeds vermeld naar het niet te onderschatten belang en de symboliek van de huisnijverheid.

Het voorkomen van vuurbokken of fragmenten ervan in de huiselijke sfeer wijst op het belang van vuur in de Romeinse samenleving, zowel tijdens het gebruik van de woning (warmte, koken, sociale focus) als tijdens het verlaten ervan (De Gryse et al. 2012, 70-71). Vuurbokken werden in de late ijzertijd uit ijzer vervaardigd en kwamen dan voornamelijk voor in aristocratische graven en depots. Sinds de Augusteïsche era eindigde deze traditie abrupt en werden vuurbokken voortaan uit klei gemaakt en kwamen deze enkel nog voor op

nederzettingscontexten. De voorzijde is meestal voorzien van een dierenfiguur (bok, rund, paard, everzwijn) verwijzend naar offerdieren voor de Lares, beschermgoden van het huisgezin. Waar de ijzeren vuurbokken tijdens de ijzertijd voornamelijk in de regio van Bavay voorkomen, lijken ze tijdens de Romeinse periode eerder geconcentreerd in de regio van de Menapiërs en Nerviërs (De Clercq 2007, 193-196, 204). Opmerkelijk is het frequent voorkomen van vuurbokken met stompe neuzen, vrij spitse oren en een sterk geprononceerde nekkam in de regio ten zuiden van de cuesta (regio van Sijsele, Beernem, Knesselare, Aalter). In de Keltisch-Romeinse iconografie zijn net deze specifieke vormkenmerken de stilistische eigenschappen bij uitstek van het everzwijn. Als iconografisch symbool had dit dier een erg grote waarde in deze regio. De vuurever stond immers als symbool van vuur en licht direct in verband met het vuur maar was daarnaast ook evenzeer een symbool van martialiteit en status (De Clercq 2009, 368- 373). Op andere sites komen vuurbokken met de kop van een ander dier voor, bijvoorbeeld op de site van Menen Kortewaagstraat trof men een vuurbok met ramskop en één met runderkop aan.

Vaatwerk werd als één van de belangrijkste pijlers binnen de Gallo-Romeinse materiële cultuur als offer extra opgewaardeerd door bijvoorbeeld versierde, doorboorde, bewerkte of geïmporteerde exemplaren in paalkuilen, grachten of waterputten te deponeren. Voorts is het verband tussen de vloeibare of vaste inhoud van gedeponeerde potten, borden of kommen en het welvaren van de familie gemakkelijk te begrijpen. Het voorkomen van bouwmaterialen als dakpannen of verbrande leem is een beetje ambigu, mogelijk zijn dergelijke objecten per toeval in een context verzeild geraakt. Anderzijds kunnen bouwmaterialen ook moeiteloos gelinkt worden aan de opbouw en constructie van een huis.

Wat de metalen vondsten (vuurslag, metalen pot, hamerbijl, werpspeer, bronzen meubelhengsel, veebel, fibula, bronzen armband) aangaat kunnen eveneens een aantal zaken worden opgemerkt. Beide wapens werden in een erfomgrenzende gracht aangetroffen. Men kan vermoeden dat deze in het kader van territorialiteit en defensie moeten gesitueerd worden. Anderzijds vermelden bepaalde antieke auteurs de helende werking en het belang in de regeneratieve menselijke cyclus van wapens waarmee mensen gedood werden. Zowel Plinius als Dioscorides huldigen de curatieve werking van bepaalde metaalsoorten; zo zouden ijzeren wapens gunstig zijn voor de genezing van epilepsie (Hingley 2006, 216).

De smukvoorwerpen worden eerder geïnterpreteerd als uiting van identiteit en/of status. Ook de glazen objecten (één armband, drie kraaltjes en één intaglio) kunnen op die manier

verklaard worden. Mogelijk wilden de bewoners zich op deze manier aan het erf binden (fibulae werden in een paalkuil en waterput aangetroffen, de bronzen armband in een paalkuil). In de Romeinse nederzetting *Brigantium* (Duitsland) werd een mortelblok van 28 cm lang aangetroffen waarin een 80 bronzen en 20-tal ijzeren *fibulae* zaten ingebed. Hun vorm was aan de oppervlakte zichtbaar, hun aantal kon bepaald worden met behulp van Röntgenstralen. De bronzen exemplaren zaten twee aan twee aan mekaar vast en op basis van de kennis over de klederdracht bij de vrouw wordt gesuggereerd dat ieder paar aan één vrouw toekwam en dat we hier te maken hebben met een gemeenschapsoffer (Müller 2002, 174).

De metalen pot moet misschien aanzien worden als een luxe-uitgave van de dagdagelijkse keramieken exemplaren en de vuurslag is zodanig uniek in Vlaanderen dat een rituele functie vanzelfsprekend lijkt. Zoals reeds vermeld zou een veebel (of zogeheten *tintinnabula*) en het bijhorende klokkengeluid een apotropäische functie hebben. Ook het meubelhengsel wordt in dit interpretatiekader gesitueerd. Net als een slang, leeuw, phallus, een Medusahoofd of Gorgobeeld wordt ook dit object geassocieerd met kwaadafwerende machten. Sleutels en deur- en meubelhengsels zijn immers de veruitwendiging van de bescherming, bewaking en verzegeling van persoonlijk bezit (Kemkes 2002, 47).

Qua waarde moeilijker in te schatten zijn de organische offers. Het gaat in deze om bot, twee houten kommetjes, schoeisel, een houten spaan, verschillende contexten met palen of planken, gras, houtskool, een fossiele schelp, een intact wiel en verkoold graan. Een aantal onder deze zijn dusdanig uniek (houten kom in combinatie met de houten spaan en het wiel) dat het onmogelijk om toeval kan gaan. In Groot-Brittannië wordt een wiel geassocieerd met de god van de ijzermetallurgie (Hingley 2006, 233), maar het is niet duidelijk of dit in onze contreien ook het geval was. In de andere gevallen kan men moeilijker de ritualiteit er van beoordelen maar vast staat dat sommige contexten zeer eigenaardig en ongebruikelijk zijn. Men kan hierbij bijvoorbeeld denken aan de kuil aan de korte kant van het huis op de site van Borsele Ellewoutsdijk of de paalkuilen gevuld met gevuld graan op de site van Sint-Gillis-Waas Kluizenmolen. Ook hier echter is de link met het voorbestaan van het huisgezin en de familie uiteraard niet ver weg.

Een addertje onder het gras schuilt in het mogelijke artisanale aspect van sommige assemblages. Zo werd in een waterput te Sint-Gillis-Waas Kluizenmolen een viertal runderonderkaken aangetroffen maar wordt geopperd dat de waterput in een artisaanale gedeelte van de nederzetting zou liggen. Dit kon niet nagetrokken worden aangezien de

onmiddellijke omgeving van de waterput verstoord werd. De context te Varsenare d'Hooghe Noene waarover eveneens twijfels waren werd aanvankelijk als wel artisanaal en naderhand als eerder ritueel bestempeld. Dat het in deze niet om pottenbakkersafval gaat werd met voldoende argumenten gestaafd (cfr. supra).

Wat betreft de bijzonderheid van de *loci* kan enkel iets gezegd worden over paalsporen en in mindere mate over kuilen. Het is immers vooral op basis van het feit dat de uiteindes (of kruispunten in uitzonderlijke gevallen) van grachten af en toe rijker zijn dat men de offers kan onderscheiden van profane depots of afvaldumps. Waterputten met intacte objecten in de aanlegtrechter of opgavelagen zijn ook en vooral net omwille van de locatie verdacht in bouw- of verlatingsoffertermen. Depositiekuilen kunnen vaak niet met volledige zekerheid aan de bouw- of verlatings van een erf gekoppeld worden maar liggen soms wel op een symbolische plaats. Zo ligt de kuil ten noordwesten van het gebouw in Varsenare d'Hooghe Noene op de middenas van het gebouw, in het verlengde van de nokpalen met andere woorden. Bovendien passen de scherven uit deze kuil aan de scherven komende uit de middenstaander. Te Zele Kamershoek trof men een kuil met aardewerk aan in de hoek van een spieker. Deze locatie wijst op een chronologisch verband maar sluit een graven en vullen van de kuil tijdens de occupatie niet uit. Soms ook ligt de kuil zodanig dicht bij de gebouwplattegrond dat deze er met grote zekerheid aan gelinkt kan worden. Dit was bijvoorbeeld het geval in Kruibeke Argexx waar men een vrij volledige ogenpot in een kuil nabij een éénbeukige plattegrond aantrof. Men kan ook hier jammer genoeg niet zeggen of we in deze met een bouw- of verlatingsoffer te maken hebben.

In het geval van paalsporen echter hebben de bewoners de keuze tussen diverse locaties en zegt deze keuze ons iets over de intentie van het bouw- (of verlatings)offer. Nokpalen blijken de absolute favorieten zijn. Zowel in Aalter-Langevoorde, Beernem-Sluis, Evergem-Molenhoek, Sijsele-Stakendijke en ten overvloede in Sint-Denijs-Westrem the Loop en Evergem Kluizendok komen offers in nokstaanders voor. Als voornaamste dragers vormen ze de ruggengraat van het hele huis en letterlijk de pijlers waarop het hele erfcomplex en bij uitbreiding de hele familie is uitgebouwd. Er werden zowel glazen kralen, weefgewichten, maalstenen, wetstenen, *terra sigillata*, dakpannen, silex, planken als gewoon en verbrand aardewerk in aangetroffen. Er hangt dus geen vaste materiaalsoort of object samen met deze locatie. Meestal gaat het om slechts één van de nokpalen. In Sint-Denijs-Westrem the Loop werden er evenwel in gebouw D van zone I in alle nokpalen wetstenen gevonden. Over de keuze tussen de nokstaanders onderling is niet genoeg informatie voorhanden, in

opgravingsverslagen wordt vaak niet gespecificeerd om welke nokstaander het precies gaat. In Aalter-Langevoorde gaat het bijvoorbeeld in twee overlappende gebouwplattegronden om de oostelijke nokstaander. De vraag kan gesteld worden of men deze nokpaal om een specifieke reden heeft uitgekozen. Heeft de opkomende zon hier iets mee te maken?

In haar academisch proefschrift beschrijft Linda Lee Therkorn het verband tussen ruimtelijke nederzettingsspatronen en de 'hogere machten van licht en duisternis'. Zo analyseert ze de vulling van kuilen met behulp van seizoensale fenomenen of herkent ze in de vulling een miniatuurweergave van de woning met zijn stalgedeelte enerzijds en leefgedeelte anderzijds. Daarnaast linkt ze ook de locatie van kuilen aan sterrenbeelden en hun cycli. De schijnbare *random* distributie van in de onmiddellijke omgeving van het huis liggende kuilen komt hierdoor in een heel ander licht te staan. Ook de woning zelf wordt door haar in een dag versus nacht, een dood versus leven en een mannelijk versus vrouwelijk gedeelte opgedeeld (Therkorn 2004, 9, 190-212). Of dit werkbare hypothesen zijn of gevaarlijke, speculatieve, niet wetenschappelijk onderbouwde theorieën is ten eerste de vraag. In deze interpretatie wordt er in ieder geval niet op voortgebouwd. Er wordt ook enkel iets gezegd over kuilen en niet over paalsporen.

Af en toe valt andere paalkuilen de eer te beurt een bouw- (of verlatings)offer mee te krijgen. Te Knesselare Flabbaert werden uit beiderzijdse en tegenover elkaar liggende zware palen die de ingangspalen flankeren offers gehaald. Aan de ene zijde zat een volledig deksel in handgevormd aardewerk en aan de andere zijde zat een wetsteen en een potje in Arraswaar imiterend aardewerk. Ook te Knesselate Kouter vond men een S-vormige kom in de vermoedelijke ingangspaalkuil. Op de site van Sijsele Stakendijke haalde men uit de ingangspalen een aantal maalsteenfragmenten.

Offers komen eveneens niet zelden voor in andere wandpalen of in de hoekpalen, ook deze hebben een vrij cruciale dragende functie. In Zone 5 Brug Noord op de site van Sint-Denijs-Westrem the Loop komen in bijna alle plattegronden offers voor in de wandpalen. Ook hier kan men een grote variëteit aan soorten materialen en offers opmerken. Op de site van Evergem Kluizendok zone R4 Hultjen werden in drie van de zes zware wandstaanders archeologica gevonden. Het ging meer bepaald om één maalsteen, twee wetstenen en een veebel. De onheilafwerende functie van deze laatste strookt met de locatie: men wenst het kwaad immers liefst buiten de woning te houden.

Dit zijn de voornaamste locaties wat betreft de offers in paalkuilen. Het is niet altijd eenvoudig te achterhalen of het om een bouw- of verlatingsoffer gaat. Er wordt vaak niet beschreven of het object in de vulling, in de aanlegkuil of ter hoogte van de kern van de paal werd gevonden. Andere keren is er meer duidelijkheid. In het geval van ‘gebouw 18’ te Evergem Kluizendok (zone R4 Hultjen) werden eerst alle palen verwijderd waarna men een maalsteen in een paalkuil deponeerde en een kraaltje, een bronzen meubelhengsel, een aantal fragmenten aardewerk en verbrand aardewerk in een hoekpaal onderbracht. Het gaat in deze duidelijk om een verlatingsoffer.

Zowel in Aalter-Langevoorde, Destelbergen Panhuisstraat, Evergem-Kluizendok, Evergem Koolstraat, Sijsele-Stakendijke als Sint-Denijs-Westrem the Loop zijn er meerdere bouw- en/of verlatingsrituelen in of op verschillende structuren, erven of nederzettingen aangetroffen. In Evergem-Kluizendok werden in niet minder dan 7 gebouwplattegronden weerkerende objecten (voornamelijk maalstenen- of maalsteenfragmenten en in mindere mate wetstenen) en andere bijzondere entiteiten (kraaltje, bot, geperforeerd aardewerk, veebel, bronzen scharnier) aangetroffen. Ook op de site van Sint-Denijs-Westrem the Loop kan er onmogelijk sprake zijn van toeval. Een 15-tal structuren (waarvan 13 gebouwplattegronden en 2 waterputten) droeg offers in zich. Hier zijn voornamelijk de alom aanwezige wetstenen opvallend. In quasi elke gebouwplattegrond kwam in een nokpaal of wandpaal een slijpsteen voor. Verder kwamen er ook maalstenen (of fragmenten daarvan), intentioneel doorboord vaatwerk, verbrande dakpannen en silex en al dan niet verbrand gefragmenteerd paalkuil opvullend aardewerk voor. In één waterput kwam een intact wiel aan het licht en in een andere waterput vond men een intacte kookpot op de bodem.

Meestal bleef het aantal offers beperkt tot één of enkele per gebouwplattegrond maar in gebouw C van zone 1 bleken er wetstenen in alle palen te zitten. Ook in Sijsele-Stakendijke bleken er in één huis zowel in de westelijke als in de oostelijke nokstaander, als in de ingangspalen als in een andere paalkuil aan de zuidelijke zijde van het huis offers te zitten. Het ging in deze om wetste(e)n(fragment)en, maalste(e)n(fragment)en en weefgewichten. Daarnaast bevond er zich naast het huis ook nog een gracht die gevuld was met handgevormd aardewerk, goed voor bijna één derde van het totaal aan aardewerk aangetroffen op de site. Gaat het hier om een rijker huisgezin dat zich beter wilde behoeden voor onheil of had de ene familie meer bescherming van de goden nodig dan de andere? Aangezien het aantreffen van vele objecten in één huisplattegrond eerder een sporadisch gegeven is, kan hier moeilijk verder op geborduurd worden.

Het tijdstip van de depositie van de offers is zoals reeds gezegd geenszins in alle gevallen even duidelijk. In Aalter-Langevoorde verradt de identieke positie van 2 gelijkaardige objecten iets over het tijdstip van de offergave. Hier werden immers in beide deels overlappende gebouwen, die maximum 60 jaar in tijd van elkaar verwijderd zijn, telkens in de oostelijke nokstaander een glazen artefact aangetroffen. Het gaat in deze duidelijk om het in stand houden van een traditie. In het rapport wordt niet vermeld of de objecten in de vulling of de aanlegkuil werden aangetroffen maar er kan vermoed worden dat het hier om een bouwoffer gaat. Het lijkt immers niet logisch deze mooie kostbare voorwerpen te deponeren ten tijde van het verlaten van het huis gezien men de locatie vrij doorlopend is blijven verder gebruiken en men deze dus niet echt verlaten heeft. In Beselare werd een zorgvuldig gedraaide houten kom en spaan aangetroffen in de aanlegtrechter van een waterput, wat duidelijk wijst op een bouwoffer. Op de site van Destelbergen Panhuisstraat daarentegen werd in het opvullingspakket van een houten waterput zowel een metalen potje, schoeisel als een houten kommetje aan het licht gebracht; uit een gelijkaardig pakket van een stenen waterput kwam eveneens een intacte aardewerken pot. Beide kunnen met grote waarschijnlijkheid geïnterpreteerd worden als een verlatingsoffer.

Vondsten aan het uiteinde van grachten worden sneller gelinkt aan de verlating van een erf of nederzetting dan aan de stichting ervan. Een depositie of offer tijdens de occupatie moet daarbij vaak als evenwaardige hypothese in het achterhoofd gehouden worden tenzij de opvullingsgeschiedenis boekdelen spreekt. Te Sint-Niklaas Europark Zuid bijvoorbeeld kwam er ter hoogte van de hoek in een enclosgracht één volledige wetsteen voor en op de overgang tussen twee andere erfomgrenzende grachten een dump keramiek. Ook op de site van Zele Kamershoek vond men een volledig reconstrueerbare handgevormde pot in een grachtsegment terug. Gezien in geen van beide gevallen echter details worden meegedeeld omtrent de exacte contextomstandigheden kan een hypothese van een verlatingsoffer in deze niet hard gemaakt worden. Ter hoogte van de uiteinden van twee parallelle grachten op de site van Evergem Koolstraat echter kwamen in het pakket gelegen net onder een donkere, organische laag in de ene gracht 3 *terra sigillata* recipiënten -waaronder één doorboord en omgekeerd bord-, een *pilum* en een exotisch natuursteenfragment voor en in de andere gracht onder andere een hamerbijl. De bovenliggende organische laag wordt gelinkt aan het heroveren van de bosvegetatie en deze wordt op haar beurt gelinkt aan het verdwijnen van de bewoning. Een sprekend voorbeeld van een verlatingsoffer met andere woorden.

Wat betreft de duidelijke selectie of de behandeling van de objecten kunnen ook hier een aantal bevestigende voorbeelden worden gegeven maar anderzijds komen er ook vele contexten voor waarbij de artefacten geen voorbehandeling kregen. Op de site van Berlare bijvoorbeeld werden in één paalkuil (gelegen in de korte zijde van het huis) vier ongebruikte, glimmende slijpstenen aangetroffen. Eventueel zijn de objecten zelfs speciaal voor de depositie gemaakt. In Sint-Denijs-Westrem the Loop werd in de nokpaal van ‘gebouw A’ een bord van het type Dragendorff 36 met een cirkelvormig segment aangetroffen evenals een doorboorde bodem van een Scheldevalleikruik. Op de site van Zele Kouterbosstraat werd bij de opgave van de waterput een volledig potje met bewust gebroken en verzorgde rand gedeponeerd. Ook te Evergem Kluizendok kwam er uit een gebouwplattegrond (gebouw 18, zone R4 - Hultjen) een fragment geperforeerd aardewerk. Het verbrande aardewerk voorkomend in diverse contexten kan ook als dusdanig geïnterpreteerd worden.

Ten slotte dient hier nogmaals het belang van vuur benadrukt te worden. Het gaat in deze niet enkel om de meermaals voorkomende vuurbokken of fragmenten daarvan. In Aalter-Langevoorde werden meerdere aan vuur te relateren objecten (vuurbokfragmenten, tondel of vuurslag, verbrand bot, verbrande huttenleem, houtskool) in een stort palend aan een zone met verschillende bijgebouwen aangetroffen. Het is niet duidelijk of het om een bouwoffer of om een verlatingsritueel gaat. Te Evergem Kluizendok werd in zone R4 Hultjen in de hoekpaal van ‘gebouw 18’ verbrand aardewerk gevonden. Ook te Sint-Denijs-Westrem vond men in zone 5 Brug Noord in ‘gebouw 3/4’ in twee nokpalen verbrande dakpannen en silex. Op dezelfde site maar in zone 5 / ECPD werd in gebouw 4 in twee nokpalen naast gewoon aardewerk ook verbrande *terra sigillata* en *mortaria* aan het licht gebracht. Op de site van Menen Kortewaagstraat is de link met verbranding nog duidelijker. In de noordelijke zone werd een depot in een gracht aangetroffen waarin een vuurbok werd gevonden. In de zuidelijke zone werden verder een kuil boordevol verbrande kookpotten, twee paalkuilen met vuurbokfragmenten, en een kuil met houtskool en een verbrande pot blootgelegd. Een even sterk verhaal zagen we op de site van Varsenare d’Hooghe Noene waar in een huisplattegrond in een middenstaander naast onverbrand ook verbrand aardewerk werd aangetroffen en in een kuil gelegen op de middenas en ten noordwesten van het gebouw eveneens verbrand aardewerk en houtskool. Daarenboven leken de scherven uit beide contexten aan elkaar te passen. Dat vuur een niet onbelangrijke rol in de domestieke sfeer speelde mag duidelijk wezen, het is een symbool voor of houdt verband met warmte, verbondenheid,

voedselbereiding, maar ook met afweer, verdediging en tenslotte ook met vergankelijkheid, vernietiging en dus bij uitbreiding met leven en dood.

8.3.5. Koppeling aan religie

Dat religie en bijgeloof een zeer belangrijke rol spelen in het dagelijkse leven van de Gallische bevolking staat buiten kijf. De besproken offers en sites lijken evenwel *in se* weinig te maken te hebben met hetgeen is geweten over de Gallo-Romeinse religie. De Romeinse privé-cultus verspreidde zich via de militaire sfeer om ook in de provincies ten noorden van de Alpen (Kemkes 2002, 45). Deze is voornamelijk gekend op basis van materiële bewijzen (zoals altaren en beeldjes van godheden) afkomstig uit domestieke steenbouwstructuren deel uitmakend van bijvoorbeeld *villae* of *vici*. De cultus werd namelijk beoefend in een specifiek daartoe bestemd deel van het huis zoals kelder, *lararium* of ingebouwde nissen. Soms beschikte men zelfs over een stenen offertafel. Geen van deze komt echter voor in houtbouwstructuren.

De domestieke cultus was vaak gefocust op de zogenaamde Lares en Penates, de beschermgoden van het huisgezin (Cattelain, Sterckx 1997, 31-32). Ook de voorvaderen onder de vorm van beschermgeesten, ook wel Genien genoemd, werden vereerd. Verder ontdekte men ook overeenkomsten tussen Romeinse en Gallo-Romeinse godheden, een fenomeen dat men benoemt met de term *interpretatio romana*. Zo zijn de goden die gelinkt worden aan de privé-cultus Mercurius, Apollo en Silvanus (Derks 199, 100). Deze laatste zijn echter (net als de Lares) zoals reeds gezegd niet meteen te linken aan de hierboven besproken bouwoffers en verlatingsrituelen. Vooralsnog zijn deze offers evenwel gedeponerd met bescherming van de goden als doelstelling. Of dit moet gezien worden als een gunst aan het hele Gallo-Romeinse privé-*pantheon*, of eerder als een aanwijzing dat de toekenning aan een specifieke godheid archeologisch niet zichtbaar is, lijkt niet meteen duidelijk.

Af en toe kan de literatuur voor opheldering zorgen. In zijn “vaatwerk-komedie” verhaalt Plautus immers hoe de *lar familiaris* meedeelt dat hij reeds vele jaren de woning beschermt en al drie generaties lang een goudschat bewaakt, die de grootvader van de huidige bewoner ter hoogte van de haard verstopt had. Aangezien noch de zoon, noch de kleinzoon (die dus de huidige bewoner is) de *lares* de nodige eer toebracht, houdt hij deze schat echter geheim en zorgde voor een vroegtijdige dood van de zoon. Enkel aan de dochter, die hem steeds wierook, wijn en offerkransen als offer brengt, zal de schat toekomen... (Kemkes 2002, 43).

Deze korte anekdote werpt licht op de werking van de ‘voor wat, hoort wat’ relatie. *Do ut des* is dan ook een wekerend motto binnen de Romeinse religie: ‘ik geef, opdat jij zou geven’ (Humer 2011, 363).

Sommige bouwoffers lijken te verwijzen naar bepaalde natuurfenomenen. Zo werd in het geval van het Dragendorff 36 bord met het uitgehaalde cirkelvormig segment (Sint-Denijs-Westrem the Loop) de link gelegd met de mythe van de hond of wolf die de zon of maan achtervolgt in de hoop er een stuk te kunnen uit bijten. In de Oudnoorse mythen en sagen kan men immers lezen: “ *...Maar daar het kwaad het goede altijd op de hielen volgt, in de hoop het te vernietigen, stelden de oude bewoners van de Noordelijke landen zich voor, dat beiden, Zon en Maan, voortdurend vervolgd werden door de woeste wolven Sköll (verzet) en Hati (haat), wier eenig doel was de schitterende wezens vóór hen in te halen en op te eten, opdat de wereld weer in haar oorspronkelijke duisternis mocht worden gehuld. Nu en dan vertelde men, haalden de wolven hun prooi in en trachtten ze op te eten, brachten zoo een verduistering van de stralende hemellichamen te weeg. Dan hief het verschrikte volk een zoo oorverdoovend rumoer aan, dat de wolven, door het getier verschrikt, ze direct loslieten.*” (Guerber 1863, 8-9). De mythe kan gezien worden als een verklarend verhaal voor toentertijd schrikbarende fenomenen als zons- en maansverduisteringen. Want waar het wassen van de maan geleidelijk en met de regelmaat van de klok geschiedde, ging een zon- of maansverduistering met onvoorspelbaarheid gepaard. Een gruwelijke ervaring te vergelijken met het einde der tijden, althans zo voelde het aan voor het gewone, niet geletterde volk (Carrier 1998, 1). Wellicht had het offer in deze dan ook een apotropeïsche functie.

8.3.6. (Sub)regionale patronen?

Van de 27 aanvankelijk in een Excel-bestand verzamelde sites bleven er 21 rurale sites over. Deze lijken geconcentreerd te liggen in de noordoostelijke hoek van de *civitas menapiorum*, maar het is niet duidelijk of deze clustering iets zegt over het algemene bewoningspatroon of over de verspreiding van het fenomeen *an sich*.

Een aantal onder deze sites bevatten meerdere offercontexten en wegen dus zwaarder door wanneer men de verspreiding van de offercontexten ($n = 103$) bekijkt. Het aantal offercontexten is bepaald vertrekkende van de individueel gedeponeerde objecten en wanneer er bijvoorbeeld meerdere artefacten in een kuil of paalspoor voorkomen wordt dit geïnterpreteerd als een meervoudige offercontext. *De facto* bekijken we hier eerder het aantal

offers, hoewel dit ook niet helemaal correct is want in het geval van een kuil boordevol verbrand handgevormd aardewerk werd niet het aantal individuen in rekening gebracht. Wanneer men nu de distributie van deze offercontexten/offers over het afgebakende gebied bekijkt, bemerken we een aantal uitschieters. Zo springen voornamelijk Sint-Denijs Westrem, Evergem Kluizendok en Evergem Koolstraat uit de band. De grootte van de sites zijn hier wellicht evenwel niet vreemd aan, er komen hier immers meer gebouwplattegronden voor dan op de andere sites en het aantal offers zou bekeken moeten worden in verhouding tot het aantal gebouwen.

Twee vaak voorkomende categorieën lijken voornamelijk in een zelfde eerder diffuus verspreidingsgebied voor te komen. Wetstenen komen voor in Berlare, Zele, Sijsele, Evergem, Knesselare, Menen, Sint-Niklaas en zijn het talrijkst voorhanden in Sint-Denijs-Westrem. Maalstenen werden aangetroffen in Sijsele, Evergem (Kluizendok, Koolstraat en Molenhoek), Menen, Sint-Denijs Westrem en Zele. Hier zien we dus een min of meer gelijkaardige clustering. Het vaatwerk en andere keramieken objecten lijken eerder ubiquitair voor te komen. Een aantal onder hen zijn interessant om wat van naderbij te bekijken: vuurbokken komen voor in Aalter, Sijsele en Menen; verbrand aardewerk vond men in Evergem Kluizendok, Sint-Denijs Westrem, Varsenare, Aalter en Menen. Wanneer men Menen buiten beschouwing laat lijkt het er op dat zich hier misschien wel een vuurgerelateerde microregio (van Varsenare in het noordwesten tot Sint-Denijs Westrem meer in het zuidoosten) ten zuiden van de reeds vernoemde cuesta aftekent.

9. Hoe passen deze gegevens in het grotere Europese verhaal?

De hier verzamelde gegevens en daaruit af te leiden conclusies zijn vrij uniek binnen de thematiek bouwoffers en/of verlatingsrituelen om de eenvoudige reden dat er tot nog toe amper overkoepelend onderzoek naar het fenomeen is verricht. Ook in de ons omringende landen worden gewoonlijk enkel specifieke contexten gepubliceerd maar wordt er verder niets met deze kennis gedaan waardoor het fenomeen zelf niet kan doorgrond worden. Enkel in Denemarken/Duitsland (Beilke-Voigt) en Oostenrijk (Schmid) werd recentelijk een poging gedaan om info omtrent deze specifieke problematiek samen te brengen en de theoretische achtergrond te updaten. In de Franse literatuur vond ik enkel samenvattende info omtrent de studie naar cultus en heiligdommen binnen de ijzertijd. Het Britse onderzoek focust op religieuze praktijken geassocieerd met schrijnen of tempels, grafstructuren, muntschatten of natte contexten maar niet met domestieke structuren op rurale sites. Ralph Merrifield

vermeldde in zijn onderverdeling klaarblijkelijk ook een sectie ‘builders deposits’ en ‘rituals of commencement and termination’ (Fulford 2001, 199-200) maar dit spoor liep helaas dood wanneer er verder op doorgezocht werd.

Over verlatingsrituelen is wegens de moeilijke herkenbaarheid over het algemeen nog veel minder gekend en gepubliceerd dan over bouwoffers. Waar men immers soms met vrij grote waarschijnlijkheid kan zeggen dat het om een bouwoffer gaat is de problematiek van de verlatingsrituelen veel meer ambigu en onzeker. Enkel in de Nederlandse literatuur (van den Broeke 2002) vond ik een theoretische en verklarende tekst omtrent dit fenomeen in de Romeinse periode.

Een ander belangrijk struikelblok is het feit dat de meeste gepubliceerde casussen betreffende bouwoffers- en/of verlatingsrituelen ook in het buitenland afkomstig zijn van niet-rurale sites. Gezien de spektakelwaarde hier veelal hoger is, komen deze contexten immers sneller in aanmerking voor publicatie.

Naar mijn aanvoelen zijn er enkele verschillen die de Vlaams Menapische bouwoffers tekenen ten opzichte van die voorkomend in andere regio's of landen. Er is een grotere variëteit aan soorten offers; het blijft zeker niet uitsluitend bij aardewerk. Een aantal categorieën als wet- en maalstenen zijn in sommige (micro)regio's vrij courant. Ook in andere regio's (bijvoorbeeld te Oss (Nederland)) komen deze echter voor. Intact vaatwerk wordt ook steeds meer aan het licht gebracht. Er werden in tegenstelling tot in de Deens/Duitse regio geen specifieke aardewerkvormen voorzien, maar af en toe werden gekende vormen bewerkt zodat ze symbolisch geladen werden. Munten komen sporadisch voor en kunnen eerder gelinkt worden aan *vici* of urbane centra. Ook dierenbeenderen of hele skeletten zijn eerder een zeldzaamheid in vergelijking met de Duitse en Britse sites. Ook in Liechtenstein trof men een dergelijke context aan. Menselijke resten komen eveneens zo goed als nooit voor. Godenbeeldjes lijken in vergelijking met Nederlandse sites te ontbreken op de rurale sites. Qua locatie moet gezegd dat de *haard-locus* de grote afwezige is binnen de rituele plekken, al moet dit gekoppeld worden aan het veelal ontbreken (of het niet bewaard zijn) van haarden in de Romeinse huizen in de onderzochte regio. Paalkuilen en voornamelijk nokstaanders zijn de voornaamste rituele brandpunten binnen de Romeinse landelijke woningen. Ook in Nederland komt deze *locus* meermaals als offerplaats voor, dus het gaat in deze zeker niet om een uniek gegeven.

Wat verlatingsrituelen betreft zijn er niet voldoende gegevens uit het buitenland voorhanden om iets te besluiten over de Vlaamse eenheden. Wat evenwel moet besloten worden is dat de nadruk hier op het offeren ligt en dat rituelen als het in brand steken van de hele woning eerder lijken te ontbreken. De vraag kan gesteld worden of de term als dusdanig wel relevant is. Desalniettemin kan men de vele voorbeelden van verbanden tussen de verlating van een site en het voorkomen van vuur onder diverse vormen niet over het hoofd zien. Evenmin echter kan men deze eenduidig verklaren.

10. Voorstellen voor toekomstig onderzoek

De problematiek dient nog veel meer uitgediept te worden en dit zowel op micro- als op macro schaal. Er is nog te weinig geweten over het waar, wanneer en waarom. Werden er ook dergelijke fenomenen in andere Vlaamse, minder intensief onderzochte regio's waargenomen en werden deze niet als dusdanig geïnterpreteerd of komt het fenomeen op rurale sites inderdaad vaker voor in de Menapische regio? Wanneer komt het concept op en verdwijnt het weer en is dit voor alle regio's zo? Hoe modegevoelig zijn bouwoffers en verlatingsrituelen? Schuilen er meer diepgaande verklaringen achter die voor ons onmogelijk te achterhalen vallen of is onze blik integendeel te geritualiseerd geworden en zien we enkel nog deposities?

Een uniform interpretatiekader is misschien een nobele wens, maar alleen aan de hand van een dergelijk instrument kunnen archeologen ten velde verspreid over Vlaanderen dit concept herkennen. Mogelijk dienen ook oudere opgravingsverslagen in het licht van deze thematiek herbekeken te worden.

11. Conclusie

Bouwoffers en verlatingsrituelen zijn domestieke rituele fenomenen die als dusdanig werden overgeërfd uit pre- en protohistorie en voortgezet werden in de Romeinse periode. In het Vlaamse gedeelte van de *civitas menapiorum* doet er zich van de eerste tot de derde eeuw n. Chr. een trend voor waarbij dit gegeven zich (ook) op rurale sites frequent manifesteert. Bouwoffers komen daarbij ogenschijnlijk vaker voor en zijn in ieder geval makkelijker te herkennen dan verlatingsrituelen. Vaakst voorkomende artefacten zijn wetstenen, maalstenen en vaatwerk als kookpotten en borden. Andere objectcategorieën (zoals bijvoorbeeld metalen wapens, smukobjecten, weefgewichten, organische deposities) zijn daarnaast zeker ook een recurrent gegeven. Gegeerde *loci* voor bouwoffers zijn dragende nokpalen en in mindere mate wand-, hoek- en ingangspalen. Verlatingsrituelen komen het vaakst voor aan het uiteinde van grachten en in kuilen in of in de onmiddellijke nabijheid van de woning. Vuur of verbranding wordt vaak geassocieerd met dergelijke contexten.

Niet zelden schuilt achter de objectcategorie en/of locatie een zekere symboliek die nauw verweven is met de huiselijke sfeer. Voortplanting, vruchtbaarheid, saamenhorigheid, identiteit, territorialiteit, status, ... zijn allen themata die reeds konden afgeleid worden uit aangetroffen bouwoffers of verlatingsrituelen. Zo verwijzen maalstenen gevonden in de aanlegtrechter van een nokpaal naar de hoop op vruchtbare landbouw en bij uitbreiding naar het voortbestaan van de nederzetting en het verder zetten van de familielijn. De betekenis of zin van bepaalde offers is evenwel zeker niet altijd even duidelijk. Geregeld hebben archeologen het raden naar het waarom van een bepaalde huiselijke offercontext. Ook de link met het Gallo-Romeinse (bij)geloof is meestal een vraagteken. Wel konden bepaalde fenomenen gekoppeld worden aan zekere natuurverschijnselen. Het verdwijnen van dergelijke rituelen moet wellicht gekaderd worden in de woelige, onrustige periode die samengaat met de invallen van de Germanen. Het polytheïsme moet ook geleidelijk aan wijken voor het monotheïsme, dat toen nog onder verschillende vormen voorkwam.

De sites met bouwoffers en/of verlatingsrituelen liggen min of meer geconcentreerd in de noordoostelijke hoek van de *civitas menapiorum*. Of hiermee een micro-regio moet afgebakend worden of dit eerder een gevolg is van het algemene bewoningspatroon of de stand van zaken betreffende het archeologische onderzoek is niet geheel duidelijk.

Bouwoffers- en/of verlatingsrituelen in de betreffende regio en bij uitbreiding in Vlaanderen hebben wel een eigen karakter in vergelijking met die voorkomend in de ons omringende landen. Munten, beenderen en godenbeeldjes komen niet of amper voor en de haard wordt niet als offerplaats gebruikt. Wel zijn de wet- en maalstenen en de nadruk op de nokbalken tekenend.

12. Bibliografie

Anoniem, 2004. Rituelen in de Waalsprong. *Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen. Ulpia Noviomagus* 9. Uitgave van het Bureau Archeologie, 5-6.

Anoniem, 2010. *Merkur & co. Kult und Religion im Römischen Haus*. Kantonales Museum für Urgeschichte(n) Zug, 30-33.

Bailey D.W., 1990. The living house: signifying continuity. *The social archaeology of houses*. Edinburgh university press, 19-48.

Beilke-Voigt I., 2007. *Das "Opfer" im archäologischen Befund. Studien zu den sog. Bauopfern, kultischen Niederlegungen und Bestattungen in ur- und frühgeschichtlichen Siedlungen Norddeutschlands und Dänemarks*. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden / Westfalen, 91-119.

Braeckman K., De Bel R., 1993. Het onderzoeksproject op de Kapellekouter. Uit de bron geput. De Romeinse leefwereld weerspiegeld in waterputten. *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht. Archeologische Inventaris Vlaanderen, buitengewone reeks 2, Regionale inventarissen van het archeologisch patrimonium in Vlaanderen*, 120-130, 157-166.

Braeckman K., De Mulder G., De Schieter J., 1997. Noodopgravingen in de Romeinse vicus van Velzeke: 'Het Kwakkelproject', een eerste evaluatie, *VOBOV-info. Tijdschrift van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen v.z.w.* 46, 11-14.

Brunaux J-L., 2000. *Les religions gauloises (Ve – Ier siècles av. J.-C.). Nouvelles approches sur les rituels celtiques de la Gaule indépendante*. Editions errance.

Carrier R.C, 1998. *Cultural history of the lunar and solar eclipse in the early roman empire*, 1-26.

Cattelain P., Sterckx Cl., 1997. *Des dieux celtes aux dieux romains. Divinités et lieux de culte de la Gaule indépendante jusqu'à la fin de la période gallo-romaine*. Editions du Cedarc, 31-60.

D'haeninck S., 2006. Romeinen onder de dienstweg. Nederzettingssporen en brandrestengraven te Beernem (W.Vl.). *Open Monumententendag Vlaanderen 2006 gemeente Beernem*, 17-18.

De Clercq W., 2007. Figuration et symbolique du chenet dans le monde des vivants et des morts du Nord-Ouest de la Gaule (ca. 250 av. J.-C. – 275 ap. J.-C). Un aspect particulier de la culture matérielle indigène à travers la romanisation. *Revue du Nord* n° 11, hors série, collection art et archéologie, 191-208.

De Clercq W., 2009. *Een stort met aardewerk gevonden in een Gallo-Romeinse kleiverwerkende nederzetting te Zomergem-Boven (gem. Zomergem, O.-Vl., 1994-1995)*. Niet-gepubliceerd deelrapport. Universiteit Gent, 5-25.

De Clercq W., 2009. *Het aardewerk van Varsenare – d'Hooghe Noene: vroeg-Romeinse nederzetting (opgraving IAP, 1995)*. Niet-gepubliceerd deelrapport. Universiteit Gent, 5-16.

De Clercq W., 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in rurale bewoningsstructuur en materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. - 400 n. Chr.* Proefschrift voorgedragen tot het behalen van de graad van Doctor in de Archeologie. Universiteit Gent, 327-339, 364-374.

De Clercq W., 2009. *Nederzettingsstructuur, huizenbouw en handgevormd aardewerk van de sites Knesselare – Flabbaert en Westvoorde (Opgravingen Vakgroep Archeologie, Universiteit Gent)*. Niet-gepubliceerd deelrapport. Universiteit Gent, 5-22.

De Clercq W., 2009. *Rurale nederzettingsstructuur en gebouwplattegronden uit de Gallo-Romeinse periode gevonden bij archeologisch onderzoek in het Waasland (opgravingen ADW 1990-2008)*. Niet-gepubliceerd deelrapport. Universiteit Gent, 5-28.

De Clercq W., 2009. *Transformaties in landelijke bewoningsstructuren en materiële cultuur van de late IJzertijd tot in de Romeinse periode te Aalter, industriezone Langevoorde, ca. 200 BC – 270 AD (Prov. O.-Vl.)*. Onuitgegeven doctoraatsscriptie. Universiteit Gent, 34-82.

De Clercq W., 2011. *Over vlees en bloed. Menapische boeren en soldaten aan de rand van het Romeinse Rijk*. Pam Velzeke en Stichting Kunstboek, Oostkamp, 63-67.

De Clercq W., Bastiaens J., Deforce K., Desender K., Ervynck A., Gelorini V., Haneca K., Langohr R., Van Peteghem A., 2001/2002. Waarderend en preventief archeologisch onderzoek op de Axxes-locatie te Merelbeke (prov. Oost-Vlaanderen): een grafheuvel uit de Bronstijd en een nederzetting uit de Romeinse periode. *Archeologie in Vlaanderen VIII*, 123-164.

De Clercq W., Cherreté B., De Mulder G., Van Rechem H., 2005. Een waterput uit de vroege IJzertijd en een gebouw uit de Romeinse tijd in Berlare-N445 (gem. Berlare). *Een lijn door het landschap, Archeologie en het vTn-project, Archeologie in Vlaanderen, monografie 5*. Deel II. Brussel, 155-176.

De Clercq W., Hoorne J., Vanhee D., 2008. *Een inheemse Romeinse boerderij en versterking. Preventief archeologisch onderzoek te Knesselare – Kouter (2005-2006)*. KLAD rapport 8. Kale – Leie Archeologische dienst, Aalter, 5-84.

De Clercq W., Van Rechem H., Gelorini V., Meganck M., Taayke E., Tency H., 2005. Een meerperioden-vindplaats te Zele Kamershoek. Een grafheuvel uit de Bronstijd, een erf uit de Gallo-Romeinse periode en sporen van Germaanse inwijkelingen. *Een lijn door het landschap, Archeologie en het vTn-project, Archeologie in Vlaanderen, monografie 5*. Deel II. Brussel, 177-229.

De Gryse J., Hillewaert B., Huyghe J., Lambrecht G., Pieters T., Pype P., 2012. *1000 jaar bewoningssporen op de dekzandrug. Archeologisch onderzoek op de site Sijsele-Stakendijke*. Ruben Willaert bvba & Raakvlak, 39-71.

De Laet S.J., Van Doorselaer A. & Spitaels P., 1964. Overblijfselen uit de late bronstijd, de vroege ijzertijd en de Romeinse tijd te Destelbergen. *Kultureel Jaarboek voor de provincie Oostvlaanderen 1963*. Gent, 27-63.

De Logi A., Dalle S., De Kreyger F., Speleers L., 2011. *Archeologisch onderzoek Knesselare – Onderdale 3. 12 januari tot 18 maart 2011*. KLAD rapport 22. Kale – Leie Archeologische dienst, Aalter, 5-87.

De Logi A., Deconynck J., Vanholme N., Reniere S., 2009. *Archeologisch onderzoek Evergem-Koolstraat. 1 oktober 2008 tot 10 juni 2009*. Kale – Leie Archeologische dienst, Aalter, 9-175.

Deconynck J., Verbrugge A., Van Hecke C., 2012. *Rapportage (in opmaak) van het archeologisch vervolgonderzoek Harelbeke-Dennenlaan; 18/10-2010 - 09/09/2011*, GATE-rapport, Gent (onuitgegeven rapport).

Derks T., 1998. *Gods, temples and ritual practices. The transformations of religious ideas and values in Roman Gaul*, Amsterdam Archaeological studies 2. Amsterdam university press, Amsterdam, 94-130.

Deschietter J., De Mulder, 2005. Het archeologisch onderzoek van de vicus te Velzeke in 2003-2004. Sporen van een baanpost in de zuidoostelijke sector. *Archeologische kroniek van Zuid-Oost-Vlaanderen. Bijdragen IX. Overdruk uit Handelingen XII. Zottegems genootschap voor geschiedenis en oudheidkunde*, 55-79.

Dhaeze W., Verbrugge A., 2007. *Archeologisch onderzoek langs de Kortewaagstraat te Menen (2006-2007) (plangebied Menen-Oost-Uitbreiding)*. Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Zarren, 4-143.

Eliade M., 2006. *Het heilige en het dagelijkse bestaan. Een onderzoek naar het wezen van religie*, Abraxas, 40-42.

Ewersen J., 2010. Hundehaltung auf der kaiserzeitlichen Wurt Feddersen Wierde – ein Rekonstruktionsversuch. *Siedlungs- und Kürstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 33. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden / Westfalen, 53-71.

Fulford M., 2001. Links with the Past: Pervasive ‘Ritual’ Behaviour in Roman Britain. *Britannia. A journal of Romano-British and Kindred Studies. Volume XXXII*, Society for the Promotion of Roman Studies. London, 199-216.

Galestin M.C., 2007. Romeinse goden in Friesland. *Paleo-Aktueel 18, Archeologie in 2006*. Rijksuniversiteit Groningen. Barkhuis Publishing, Eelde, 78-79.

Gerritsen F., 2003. The house and its habitants. *Local identities: landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Amsterdam Archaeological studies 9. Amsterdam university press, Amsterdam, 31-108.

Guerber H.A., 1863. *Noorsche mythen uit de Edda's en de Sagen*. W.J. Thiemen & Cie, Zutphen, 8-9.

Hamerow H., 2006. Special deposits in Anglo-Saxon settlements, *Medieval Archaeology* 50. Maney Publishing Society for Medieval Archaeology, 20.

Hermesen I., 2004. *De Victoria van Colmschate-Skibaan: een Romeins godenbeeldje als bouwoffer*. Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 2003, s.p.

Herremans D. Boeren langs de Schelde. Zele van ijzertijd tot middeleeuwen. *Ex Situ. Tijdschrift voor Vlaamse archeologie nr 1*. Forum Vlaamse Archeologie vzw, Deinze, 70-74.

Hillier B., Hanson J., 1984. Buildings and their genotypes. *The social logic of space*. Cambridge university of Press, 143-175.

Hingley R., 2006. The Deposition of Iron Objects in Britain during the Later Prehistoric and Roman Periods: Contextual Analysis and the Significance of Iron, *Britannia*, volume 37, 213-257.

Hoorne J., 2010. *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Infrastructuur: Zone 1 wegkoffer, zone 3 wegkoffer bis, zone 5 brug noord*. Archeologisch onderzoek van 10 mei tot 25 november 2010. (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen). Onuitgegeven rapport. Gate Archaeology, 7-104.

Hoorne J., 2011. *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 5 / ECPD. Rapportage archeologische opgraving 07/03 – 04/05/2011*. Rapport 28. GATE bvba. Bredene, 6-137.

Hoorne J., Bartholomieux B., De Clercq W., De Mulder G., 2009. *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 1*. Archeologisch onderzoek van 25 juni tot 15 november 2007 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen). Onuitgegeven rapport, 3-159.

Hoorne J., De Clercq W., Verbrugge A., 2007. *Archeologisch onderzoek Aalter-Loveldlaan, 3 tot 31 juli 2006*. KLAD-rapport 5. Kale – Leie Archeologische dienst, Aalter, 3-49.

Höpken C., 2006. Ein Lamm im Topf: Zeugnisse von Kultausübung im Flottenlager Köln-Alteburg. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 36, Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 83-90.

Humer F., 2011. *Götterbilder - Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum*. Ausstellung in Rahmen der Niederösterreichischen Landesausstellung 2011. "Erobern – Entdecken – Erleben im Römerland Carnuntum" am Archäologische Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg 16. April 2011 bis 15. November 2012. AV + Astoria Druckzentrum, Wien.

Kemkes M., 2002. Göttlicher Schutz für Haus und Hof – Gefahrenabwehr durch Statuetten, Tür- und Möbelbeschläge? *Xantener berichte. Band 21. Gefährliches Pflaster. Kriminalität im Römischen Reich*. LVR-Archäologischer Park Xanten. LVR-Römer Museum, 43-56.

Kent S., 1990. Activity areas and architecture: an interdisciplinary view of the relationship between use of space and domestic built environments. *New directions in archaeology. Domestic architecture and the use of space. An interdisciplinary cross-cultural study*. Cambridge university press, 2-8.

Laloo P., De Clercq W., Perdaen Y., Crombé Ph., 2009. *Het Kluizendokproject. Basisrapportage van het preventief archeologisch onderzoek op de wijk Zandeken (Kluizen, gem. Evergem, prov. Oost-Vlaanderen). December 2005- december 2009*. Universiteit Gent, 137-346.

Müller F., 2002. *Götter, Gaben, Rituale: Religion in der Frühgeschichte Europas*, Philipp von Zabern, Mainz. 173-175.

Ooghe R., Debrabandere F., Despriet Ph., 1979. Harelbeke. *Archeologische en Historische monografieën van Zuid-West-Vlaanderen* 1. Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen, Kortrijk., 29-57.

Porteous J.D., 1995. Domicide: the destruction of home. *The home: words, interpretations, meanings, and environments*. Avebury publishing limited, Avebury, 151-161.

Rapoport A, 1976. Sociocultural aspects of man-environment studies. *The mutual interaction of people and their environment. A cross-cultural perspective*. Mouton publishers, Den Haag / Parijs, 7-31.

Rapoport A., 1969. House form and culture. *Foundations of cultural geography series*. Prentice Hall, inc, Englewood Cliffs, N.J, London, 40-41.

Rapoport A., 1981. Identity and environment: a cross-cultural perspective. *Housing and identities: cross-cultural perspectives*. Croom Helm London, 6-35.

Samson R., 1990. Introduction. *The social archaeology of houses*. Edinburgh university press, 19-48.

Sanders D., 1990. Behavioral conventions and archaeology: methods for the analysis of ancient archaeology. *New directions in archaeology. Domestic architecture and the use of space. An interdisciplinary cross-cultural study*. Cambridge university press, 43-51.

Schmid D., 2011. Bauopfer in Augusta Raurica: zu kultischen Deponierungen im häuslichen Bereich. *Oleum non perdidit. Festschrift für Stefanie Martin-Kilcher zu ihrem 65. Geburtstag. Antiqua 47*, 285-286.

Schynkel E., Urmel L., 2008. Archeologisch onderzoek Evergem – Molenhoek. 1 oktober tot 18 augustus 2008. *KLAD rapport 11*. Kale – Leie Archeologische Dienst, Aalter, 13-29-43.

Sier M. M., 2003. Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd. *ADC Rapport 200*. Bunschoten., 24-170.

Stevanovic M., 1997. The age of clay: the social dynamics of house destruction. *Journal of anthropological archaeology 16*, 334-395.

Stroumsa G.G. *La fin du sacrifice. Les mutations religieuses de l'Antiquité tardive*. Odile Jacob, Paris, 107.

Therkorn L.L., 2004. *Landscaping the powers of darkness and light: 600BC – 350AD: settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective*. Academisch proefschrift, 9, 190-212.

Trebsche P., 2007. Rituale beim Hausbau während der Spätbronze- und Eisenzeit – Zur Aussagekraft und Interpretation von Deponierungen in Pfostenlöchern, *Ritus und Religion in der Eisenzeit. BUFM 49*, 67-78.

van den Broeke P.W., 2002. Een vurig afscheid. Aanwijzingen voor verlatingsrituelen in ijzertijdnederzettingen. *2000 jaar bewoningsdynamiek*, 45-61.

van der Sanden W.A.B., van den Broeke, P.W., 1987. *Getekend zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*. Uitgegeven door de stichting Brabants heem en de gemeente Oss Waalre, 98-99.

van Giffen A.E., 1963. Het bouwoffer uit de oudste hoeve te Ezinge (Gr.). *Helinium III*. Wetteren: éditions Universa, 246-253.

van Hoof L., 2007. Variaties op een rechthoek. Huizenbouwtradities en huisoffers in Romeins Nederland. *10 jaar Archol: van contract tot wetenschap*, 255-270.

van Weenen J.C., 2000. *Duurzaam Castricum. Van concessies naar context*. Universiteit van Amsterdam en IDEA. Amsterdam / Castricum, 1-11.

Vanderhoeven A., 1998. Das vorflavische Tongeren: Drie früheste Entwicklung der Stadt anhand von Funden und Befunden. *Xantener Berichte. Band 9. Genese, Struktur und Entwicklung römischer Städte*. Landschaftsverband Rheinland. Archäologischer Park / Regionalmuseum Xanten, 161-163.

13. Herkomst van figuren

Fig 1: verspreiding van besproken sites (eigen kaart)

Fig 2: biografie van een huis gelinkt aan de biografie van de bewoners (Gerritsen 2003, 40)

Fig. 3: Verschillende tijdstippen waarop offers in een paalkuil kunnen belanden (Trebsche 2007, 69)

Fig 4: Aalter-Langevoorde, huis 1 en huis 2 (De Clercq 2009, 49)

Fig 5: Aalter-Langevoorde: glazen armband uit huis 1, glazen kraal uit huis 2, ijzeren vuurslag uit depot 368 (De Clercq 2009, 51)

Fig 6: Berlare N445: 1-6: vondsten uit paalkuil 131, 7-8: vondsten uit potstal en 9-20: vondsten uit andere paalkuilen van het gebouw (De Clercq et al. 2005, 171)

Fig 7: foto's houten kom en spaan en tekening kom (Franky Wyffels, Onroerend Erfgoed)

Fig 8: Destelbergen: schoeisel uit opvullingspakket houten waterput (Ename Expertise Centrum)

Fig 9: Destelbergen: metalen pot uit opvullingspakket houten waterput (Ename Expertise Centrum)

Fig 10: Destelbergen: intacte pot in opvullingspakket van stenen waterput (Ename Expertise Centrum)

Fig 11: Borsele-Ellewoutsdijk: huis 5 met onderaan gestapelde palen en erbovenop kuil met gras (Sier 2003, 49)

Fig 12: Borsele-Ellewoutsdijk: huis 6 met de oostelijke rituele kuil op de middenas (Sier 2003, 59)

Fig 13: Evergem Kluizendok: gebouw 1, maalsteen in zowel noordoostelijke als zuidwestelijke hoekpaal (Laloo et al. 2009, 159)

Fig 14: Evergem Kluizendok: gebouw 11 met bijzettingen in drie van de zes grote wandstaanders (Laloo et al. 2009, 181)

Fig 15: Evergem Kluizendok: Veebel uit één van de paalkuilen van gebouw 11 (Laloo et al. 2009, 191)

Fig 15: Evergem Kluizendok: Gebouw 14 met offerkuil in westelijke hoek (Laloo et al. 2009, 191)

Fig 16: Evergem Koolstraat: parallelle grachten met intentionele deposities aan uiteinde (De Logi et al. 2009, 103)

Fig 17: Evergem Koolstraat: doorsnede op zuidzuidoostelijk uiteinde van gracht 1880 (De Logi et al. 2009, 104)

Fig 18: Evergem Koolstraat: de Dragendorff 37 afkomstig uit gracht 1880 (De Logi et al. 2009, 104)

Fig 19: Evergem Koolstraat: CT-scan van een mogelijke wersppeer afkomstig uit gracht 1880 (De Logi et al. 2009, 105)

Fig 20: Evergem Koolstraat: CT-scan in bovenaanzicht van hamerbijl afkomstig uit gracht 1514/1584/2018 (De Logi et al. 2009, 107)

Fig 21: Knesselare Flabbaert: gebouw 1 bevindt zich uiterst rechts (De Clercq 2009, 6)

Fig 22: Menen Kortewaagstraat: Kuil 89 (Dhaeze, Verbrugge 2007, 92)

Fig 23: Menen Kortewaagstraat: grondplan van het zuidelijke erf (1: kuil 89, 2: paalkuil van gebouw 69, 3: paalkuil van cluster 79, 4: kuil 88) (Dhaeze, Verbrugge 2007, 91)

Fig 24: Sint-Denijs-Westrem Zone 1: gebouw A met Drag. 36 met uitgehaald cirkelvormig segment in nokpaal (Hoorne 2010, 98)

Fig 25: Sint-Denijs-Westrem Zone 1: gebouw A (1: Drag. 36 met uitgehaald cirkelvormig segment, 6: doorboorde Scheldewalleikruik) (Hoorne 2010, 101)

Fig 26: Sint-Denijs-Westrem Zone 1: gebouw C, volledige maalsteen uit hoekpaal (Hoorne 2010, 109)

Fig 27: Sint-Denijs-Westrem Zone 5 / ECPD: intact wiel op bodem van waterput binnenin bekisting (Hoorne 2011, 95)

Fig 28: Sint-Denijs-Westrem Zone 5 / ECPD: intacte pot gelegen op de zij op bodem van waterput tussen wanordelijk pakket planken (Hoorne 2011, 112)

Fig 29: Sint-Denijs-Westrem Zone 5 / ECPD: handgemaakte tot traag nagedraaide kookpot (Hoorne 2011, 114)

Fig 30: Varsenare d'Hooghe Noene: enige huisplattegrond op de site met paalspoor 34 en kuil 65 aangeduid (De Clercq 2009, 7)

Fig 31: Zele Kouterbosstraat: drinkbeker als verlatingsoffer in waterput (Monument Vandekerckhove nv)

Fig 32: verdeling materiaalsoorten over contexten (eigen figuur)

Fig 33: verdeling objectsoorten binnen stenen offers (eigen figuur)

Fig 34: Verdeling objectsoorten binnen keramiek offers (eigen figuur)

Fig 35: Verdeling objectsoorten binnen metalen offers (eigen figuur)

Fig 36: Verdeling objectsoorten binnen organische offers (eigen figuur)

Fig 37: Conditie van het aardewerk voorkomend in diverse contexten (eigen figuur)

Fig 38: Vormenschat van het aardewerk voorkomend in diverse contexten (eigen figuur)

Fig 39: Verdeling offers over de verschillende locaties (eigen figuur)

Fig 40: Verdeling offers over diverse paalkuilen (eigen figuur)

Fig 41: verdeling van offercontexten over de afgebakende tijdsperiode (eigen figuur)